
Jorunn Bjørgum

Arbeidsløshet og fascisme

Et perspektiv på Quisling og Nasjonal Samlings politikk i begynnelsen av 1930-årene

Et 50-års minne i en ny krisetid

Fascistenes maktovertakelse i Tyskland startet med at Hitler på legalt vis ble utnevnt til rikskansler (statsminister) i Tyskland 30. januar 1933.

Den viktigste forutsetningen for at det politiske systemet åpnet seg for ham på denne måten var den massebasis Nazipartiet hadde skaffet seg de forutgående par – tre år. 178 000 medlemmer i 1929 hadde i 1930 blitt til 380 000 og ved utgangen av 1931 til over 800 000. Medlemsmassen hadde blitt to ganger fordoblet på bare to år og fortsatte å stige.

På velgerplan hadde partiet gått fra bare 2,6 % av stemmene ved Riksdagsvalget i 1928 til 18,3 % i 1930 og helt opp i 37,3 % (13,7 mill.) i 1932. I enda et nytt valg noen måneder senere hadde partiet en viss nedgang, men fikk fortsatt omlag en tredjedel av stemmene (31,1 %) og var fortsatt Riksdagens største parti.¹

Hvordan kan vi forklare denne tilstrømningen? I sin helhet vil det føre altfor langt å gå inn på her, men én av de viktigste grunnene var den økonomiske krisen som gjorde seg gjeldende fra 1930. De etablerte politiske partiene syntes å stå nokså tafatte overfor den. Mange velgere lette i desperasjon etter alternativ. Ikke så få mente å finne et i nazipartiet.

Ikke minst gjaldt det mange av de som var eller fryktet å bli arbeidsløse. I mars 1930 var allerede over to millioner mennesker rammet. Ved utgangen av 1931 dreide det seg om mer enn fem og en halv million, og i februar 1932 var tallet oppe i over seks millioner.² Til disse kom så mange av de som følte seg truet og som i

usikkerhet og frykt også begynte å se seg om etter redning og mente å finne en mulighet i Nazipartiet.

Forbindelseslinjen mellom krise/arbeidsløshet og fascistetilslutning var ikke noe særtysk fenomen. I vekslende grad kom den til syne også i andre land. Hvordan stilte denne problematikken seg i norsk sammenheng? Det er emnet for denne artikkelen.

Utgangspunktet er at Norge hadde en forholdsvis stor arbeidsløshet, trolig relativt større enn de fleste sammenlignbare land. Dessuten har det blitt hevdet at Norge hadde «en historie og en sosial struktur som kunne ledet til utviklingen av et mindretallsfascistparti av noen størrelse». ³

Nå vet vi jo hvordan det gikk. Det klareste fascistisk-orienterte partiet i Norge, Nasjonal Samling (NS), fikk ikke særlig politisk betydning før den tyske okkupasjonen av landet i 1940. Men alt er ikke nødvendigvis sagt med det. Hvilke muligheter hadde partiet hatt til å lykkes i 30-årene? Hva lå den gang i kortene dersom en eller flere av de faktorene som ble bestemmende for den videre (faktiske) utviklingen ikke hadde virket som de(n) gjorde? Slike kontrafaktiske problemstillinger kan også være fruktbare å drøfte. Bl.a. gir de mulighet til å få fram noen sider av et tidsbilde som ellers lett fordunkles. Og vi kan komme nærmere *deres* premisser som handlet den gang og som ikke kjente framtiden, som ikke visste hvordan det ville gå. «Å skrive historien forlengs» har en slik framgangsmåte blitt kalt, ⁴ og den vil ofte kunne åpne for ny innsikt i historiske fenomener eller prosesser.

Spørsmålet er imidlertid hva slags undersøkelse man kan foreta ut fra en slik problemstilling uten å havne i en løs – og dermed uinteressant – spekulasjon. I naturvitenskapene kan man isolere faktorer gjennom eksperimenter. Det er i praksis umulig i historiefaget. Derimot er det godt mulig i teorien, og det er det jeg skal gjøre i det følgende.

Jeg skal drøfte NS' muligheter ved å tenke bort én av de faktorene som etter alt å dømme bidro avgjørende til å hindre at partiet kom inn på stortinget ved valget i 1933.

Resonnementet er dette: Vi vet at velgermassen var i uvanlig sterk bevegelse ved dette valget. Det har blitt beregnet at om lag 12 % forlot sitt gamle parti. ⁵ Samtidig vet vi at en stor del av disse

velgerne i oppbrudd gikk til Arbeiderpartiet. Dette partiet økte stemmetallet sitt med over 125 000 og gikk fra 31,4% til nesten 41%. Videre har vi rimelig grunn til å anta at hovedgrunnen til denne tilstrømmingen var Arbeiderpartiets nye kriseprogram med kamp mot arbeidsløsheten som altoverskyggende målsetting.

Om vi nå tenker oss at Arbeiderpartiet *ikke* hadde stilt med dette nye programmet og istedet gjort som det tyske sosialdemokratiet og kjørt videre i gamle spor, hva hadde da blitt resultatet? Kunne NS ha trukket til seg større del av den flytende velgermassen og kommet inn på stortinget – slik så mange politiske kommentatorer på forhånd hadde regnet med at det ville?⁶

En drøfting av dette spørsmålet i praksis må knyttes til NS' politiske profil generelt, til partiets forhold til krise- og arbeidsløshets-spørsmålet spesielt,⁷ og dessuten til de politiske omstendighetene omkring dets tilblivelse.

Problemstillingen kan presiseres til å gjelde NS' ambisjoner overfor de arbeidsløse. Fantes i det NS stod for noen tilskyndelse for de arbeidsløse til å stemme med dette partiet? Hva var det norske fascistpartiets holdning i arbeidsløshetsspørsmålet? Hadde det noen politikk på det feltet? I tilfelle, hva slags?

Problemstillingen åpner samtidig for det videre spørsmålet om NS' forhold til arbeiderklassen. Er det riktig som det hevdes^{7a} at det norske fascistpartiet ulikt tilsvarende bevegelser utenlands *ikke* forsøkte å utnytte arbeiderklassepotensialet, at det ikke søkte å henvende seg til eller tiltrekke seg folk fra arbeiderklassen?

Hvordan skal vi så gå fram for å finne ut noe om dette? Siden spørsmålet dreier seg om NS' ambisjoner, er det rimelig å se på grunnlaget for at partiet ble til. Siden partistiftelsen i så høy grad var knyttet til personen Vidkun Quisling, er dette grunnlaget først og fremst hans meninger og mål angående arbeiderklassen generelt og arbeidsløshetsspørsmålet spesielt. I tillegg vil det være av interesse å se på holdninger og synspunkter på dette området i noen av de grupperingene som var interessert i partidannelsen.

Quislings entré i norsk politikk

Quisling meldte seg for alvor på den politiske arena i Norge med en kjempeartikkel på første side i Tidens Tegn i mai 1930, «Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død». Artikkelen må ses som et forsøk fra Quislings side på å overta Nansens politiske rolle, på å løfte arven etter ham.⁸ Arven var først og fremst drømmen om den sterke regjeringsmakt uavhengig av eller over partiene. Drømmen var gammel. Den stammet fra Chr. Michelsen og Samlingspartiet av 1903,⁹ hadde blitt videreført av partiet Frisinnede Venstre (senere Frisinnede Folkeparti) og deretter av Fedrelandslaget, og hadde i siste halvdel av 1920-årene vært forbundet nettopp med Nansens navn. Drømmen hadde vært ledsaget av hyppige og sterke utfall mot det parlamentariske systemet og «partiuvesenet».¹⁰

Arven var dessuten en aktiv frontstilling rettet mot arbeiderpartiene. Også den hadde røtter i Samlingspartiet, men ble i 1920-årene begrunnet med arbeiderbevegelsens radikaliserings. Nansens holdning her hadde særlig kommet til uttrykk i støtte til opprettelsen av Fedrelandslaget i januar 1925.

Laget var ifølge interne dokumenter stiftet for «direkte bekjæmpelse av kommunismen» i de «samfundslag og distrikter som nu er under sterkest påvirkning av kommunismen»,¹¹ eller som det het offisielt for «ved opplysningsvirksomhet å uskadeliggjøre revolusjonær virksomhet».¹² Opplysningsvirksomheten ble imidlertid overskredet alt i november 1925. Da krevde Fedrelandslaget i et brev, som også ble offentliggjort, til regjeringen at Arbeiderpartiet og Kommunistpartiet måtte bli forbudt. Kravet ble ikke tatt til følge og ble heller ikke gjentatt. Aktivismen overfor de to partiene fortsatte likevel og var et markert innslag i valgkampen 1930. For Fedrelandslaget startet den alt i 1928. De innledet da det de kalte en tusen dagers valgkamp, og her spilte Fridtjof Nansen en aktiv rolle. Bl.a. var han i lagets regi sommeren 1929 på en lengre foredrags-tournée rettet mot arbeiderpartiene.

Da Nansen døde, var det et samlingsmerke for en bred utenom-parlamentarisk, tildels anti-parlamentarisk og sterkt anti-sosialistisk bevegelse som falt bort. Å overta denne rollen etter Nansen var det altså Quisling tok mål av seg til. Begrunnelsen for aspirasjonen lå bl.a. i hans eget nære forhold til Nansen gjennom samarbeidet

deres i Russland under Nansens hjelpeaksjon der og gjennom en årelang korrespondanse.¹³

I Quislings artikkel¹⁴ het det bl.a. at Nansens politiske oppgave hadde vært «å befri fedrelandet for klassekamp og partipolitikk og gjennomføre en nasjonal samling og gjenreisning på basis av sunne politiske og økonomiske prinsipper».

Imidlertid hadde «tendensen i samlingen hittil, nærmest (. . .) blitt en øket splittelse av folket, en samling av 'borgere' mot arbeidere og arbeidere mot 'borgere'.» «På den annen side», fortsatte Quisling, var «uroen og usikkerheten for fremtiden stadig voksende og også forbitnelsen over vårt avmektige og usle politiske stell, over de meningsløse arbeidskonflikter, over den bolsjevikiske og rabulistiske ånd som brer sig over våre bygder og byer.»

Dette krevde ifølge Quisling en politisk «nyorientering», og selv foreslo han et tipunkts-program som han hevdet «iallfall ligger i linje med dem der beveget Fridtjof Nansen».

I programmet tok han opp de fleste temaene som også senere skulle prege hans programmatisk skrifter. I samme åndedrag angrep han «klassekampforbryderne» og «partipolitikkerne» og tok til orde for en sterk regeringsmakt uavhengig av stortinget. Tradisjonelt nok fra borgerlig hold tok han til orde for å senke skattene, men samtidig kom han med det uortodokse synspunktet at staten for å hindre økonomiske kriser, «tilbakeslag», burde «bruke sine midler til mer planmessig regulering og stimulering av næringslivets utvikling».

Videre foreslo han å endre forfatningen gjennom å organisere «en rikskongress som et nytt statsorgan bestående av representanter for de forskjellige erhvervsorganisasjoner og fagorganisasjoner». Dette skulle utvikle seg til et «underhus», men stortinget skulle gå over til å være et «overhus». I den sammenheng understreket han også at «fagforeningene» måtte bli «nasjonale organer». Han sa ikke noe om hva han mente med det, men en nærliggende tolkning er at han hadde i tankene den italiensk-fascistiske modellen med arbeidere og arbeidskjøpere i samme organisasjon under statlig kontroll.^{14a}

I forlengelsen av dette la Quisling også fram sin oppfatning av hva slags politikk som burde føres overfor arbeiderklassen. Man måtte vise arbeideren «at den politiske vei de går, ikke fører til må-

let». Man måtte vekke deres «nasjonalbevisshet» og «rasebevisshet» og styrke deres «individuelle selvfølelse og opdrift». Man måtte gjøre det «lettere for den sterke arbeider å ta sig frem», bryte «den revolusjonære bevegelse» gjennom en velstandsøkning og «forsone kapital og arbeide ved å gjøre arbeiderne til kapitalister». Quisling tok i den forbindelse til orde for «høiere reale lønninger», men også for reduksjon av offentlige sosiale tiltak.

Videre drøftet Quisling internasjonale spørsmål, understreket den nordiske rasens overlegenhet og definerte som målsetting en nordisk forbundsstat. Til slutt tok han opp hvordan programmet kunne realiseres.

Det trengtes et nytt parti med en nasjonal samlingspolitikk. Han antydte som en mulighet at Fedrelandslaget kunne bli et slikt parti, men anførte som betenkelig i den forbindelse at Fedrelandslaget hadde fått «en viss arbeiderfiendtlig innstilling, eller iallfall navn for det, som ikke passe(t) med den politikk som her (var) foreslått». Poenget var nemlig at «den nasjonale samlingspolitikk jo nettopp (måtte) ta sikte på å vinne tilhengere, ikke bare fra partiene til høire, men fra de mange partiløse, og fremfor alt fra de ytterliggående partigiengeres grep; vinne arbeiderne, og vinne dem fordi man vil deres vel og byr dem det eneste program som virkelig kan løse deres problem.»

I vår sammenheng kan hovedsaken i Quislings artikkel oppsummeres i tre punkter. Han gikk inn for en ikke-liberalistisk økonomisk politikk ved å ville mobilisere staten som organiserende og stimulerende instans i det økonomiske liv. Han ønsket en endring av det politiske systemet dit hen at nærings- og fagorganisasjoner fikk en sentral plass i styringsverket. Endelig la han altså stor vekt på å eliminere motsetningene mellom arbeid og kapital gjennom økonomiske konsesjoner til arbeiderklassen.

I en etterfølgende polemikk med Fedrelandslagets formann understreket Quisling dette siste enda sterkere. Det det gjaldt var «å få med arbeidsfolket på land og by».¹⁵ Noe av grunnlaget for dette fant Quisling i det han forstod som nasjonalisme i arbeiderklassen. «Skjønt en proletar ikke skulle ha noe fedreland, så er de lavere klasser i virkeligheten dem som er sterkest knyttet til og mest inressert i hjemlandet.»

Videre utdypet Quisling sitt synspunkt om nødvendigheten av å

forsone arbeid og kapital. Dersom «de naturlige motsetninger i samfundet» fikk fritt løp, ville det uvilkårlig drive mot «den katastrofe som marxismen forutsier, og som den russiske revolusjon (var) et så fryktelig eksempel på». For å «unngå noe lignende hos oss» gjaldt det å søke løsninger som fremmet «det heles vel» og ikke «klasse- og partiinteresser». «Det nye parti» måtte derfor ta sikte på å «gjøre alle andre partier overflødige». Samme forsoningsperspektiv hadde Quisling som begrunnelse for kravet om en korporativ omdanning av det politiske system i form av å opprette et «riksting». Her skulle «de forskjellige nærings- og erhvervsorganisasjoner som representerer det moderne samfunds egentlige organer og funksjoner (. . .) tale sine interesser og samtidig finne sin utjevning i den enhet som uttrykker ikke bare de enkelte delers, men hele samfundets streben».

Tilsvarende var det om å gjøre å «bryte den horisontale samfundsdeling (. . .) og erstatte den med en vertikal struktur». Konkret måtte det skje innen «bedriftslivet». Det gjaldt her å finne en organisasjon som både gjorde arbeidere og funksjonærer «mer interessert i bedriften», og som økte bedriftenes effektivitet og ga kapitalen «sikkerhet».

Quisling betegnet det han siktet til som en «masseomvendelse» som måtte begynne med arbeiderne. De måtte «lære forskjellen på sosialt og socialistisk» og nærmere bestemt at et socialistisk system betydde «forverring av arbeidernes stilling like overfor kapitalmakten og en nedsettelse av det økonomiske livs effektivitet, som ikke minst arbeiderne må(tte) lide under».

Etter en ny utdyping av sine utenriks- og rasepolitiske synspunkter, konkluderte Quisling med at man nå måtte ta opp «dette arbeid» gjennom å danne «*Nasjonale samlingskomiteer* som siden kan vokse sig sammen og utbygges til en organisasjon». Han understreket dessuten at denne appellen særlig gjaldt «de virkekriftige kvinner og menn i underklassene som ikke kan komme til sin rett hverken under de nuværende forhold eller, og ennu mindre, under dem marxismen lover dem». Det var framfor alt de som hadde «krav på bedre vilkår og den positive forsonings- og samlingspolitikk» som Quisling hadde pekt på.

Med denne understrekningen av betydningen av å vinne arbeiderne gjenopptok Quisling en tanke som hadde stått sentralt i Fe-

drelandslaget i begynnelsen, tanken om å ta opp kampen med sosialistene på deres hjemmebane, innen arbeiderklassen. Således hadde lagsstifterne opprinnelig sendt innbydelse også til sosialdemokratiske arbeiderledere (Buen og Jeppesen) i den hensikt å sikre seg arbeiderstøtte.¹⁶ En av de første aksjonene Fedrelandslaget hadde foretatt var dessuten en «opplysningskampanje blandt Oslo-arbeiderne»,¹⁷ i form av åpne foredragsmøter på Oslo østkant. Arbeiderparti-demonstrasjoner hadde sørget for at møtene ble en fiasko.

Med kravet om forbud mot Arbeiderpartiet og Kommunistpartiet hadde Fedrelandslaget trolig mistet mye av den eventuelle appell det måtte ha hatt overfor arbeiderklassen og ga øyensynlig opp denne fremgangslinjen. For Quisling derimot var den noe av en hovedsak.

I den forbindelse er det på sin plass å minne om at også det tyske Nazipartiet jo langt på vei var et arbeiderparti. Det søkte ikke minst å orientere seg mot arbeiderklassen, og da med nettopp noe av det samme slags budskap som det Quisling kom med her.^{17a}

Foreløpig lot Quisling det bero med tankene om et nytt parti etter denne første prøveballongen. Artiklene hans hadde så allikevel tjent sin hensikt ved å gjøre ham kjent, gjøre ham til en person å regne med i visse politiske kretser. Viljen til politisk aktivitet utfoldet han i første omgang i stedet i det frittstående Oslo Bondeparti i valgkampen høsten 1930.¹⁸

Dessuten utarbeidet han en artikkelserie, senere utgitt som bok, med tittelen «Russland og vi». Den må ses som en pendant til Nansens bok «Russland og freden»¹⁹ og var på samme tid en presentasjon av Quislings politiske budskap og et nytt framstøt fra ham for å skaffe seg en platform i norsk politikk.

Quisling framstod her som en Russlands-kjenner som advarte mot bolsjevismen og faren for russiske tilstander i Norge, og dermed slik han så det mot de norske arbeiderpartiene. Videre la Quisling fram sitt eget alternativ begrunnet bl.a. i rasistiske forestillinger om de nordiske folks overlegenhet. For øvrig hadde han med en hyllest til russiske bønder, som også ble uttrykk for en orientering mot norske bønder og Bondepartiet. Det var ifølge Hartmann allerede klart for ham at det var «hos Bondepartiet han måtte søke sin nærmeste støtte. Langt mer enn Høyre og Venstre hadde det

sjansen til å bli det store felles-nasjonale parti.»²⁰ Dette ble da også understreket av at artikkelserien begynte midt under valgkampen og i noen grad var å betrakte som et innlegg i den.²¹

Quisling politiske markedsføring av seg selv lyktes da også over all forventning. Han ble med ett MANNEN, omtalt og etterspurt. Bl.a. vant han innpass i innflytelsesrike næringslivskretser med Freia-direktør og Industriforbunds-president Johan Throne-Holst i spissen.

Her mente Quisling å ha fått en basis for planene sine om en ny politisk organisasjon. I midten av februar 1931 forelå «retningslinjer» for den og i midten av mars så den dagens lys under navnet «Nordisk Folkereisning».

Utgangspunktet i retningslinjene²² var en påstand om at man nå stod oppe i et «tidsskifte» eller en «krise i sivilisasjonenes historie». Krisen var kjennetegnet av tre dominerende motsetninger: «a) At verden i virkeligheten holder på å vokse sammen til en enhet, mens landegrensene ikke alene oprettholdes, men ytterligere pointeres. b) Motsetningen mellom arbeidsmakt og kapitalmakt. c) Kolonifolkernes reaksjon mot den europeiske og amerikanske imperialisme.»²³

«Krisen» ble forsterket av at «den internasjonale kommunisme» var blitt herre i Russland og prøvde å utvirke verdensrevolusjonen. Også Norge var preget av «krisen»: «Vårt folks velstand og krefter ødes i *ufruktbar partipolitikk og meningsløse arbeidskonflikter.*» Videre het det at «krisen» måtte møtes dels med «internasjonale forholdsregler», men dels stod det «i vår egen makt å rette på de forhold som holder på å ruinere oss».²⁴ Det som det trolig da kunne gjøres noe med på hjemlig grunn var punkt b) motsetningen mellom «arbeidsmakt» og «kapitalmakt». Quisling tok dermed opp igjen et av hovedpunktene for programartiklene sine fra året før.

Det som måtte til var en «nasjonal gjenreisning», men den støtte mot en «hovedhindring» i «marxismen», så første skritt var å bekjempe denne. Den lot seg imidlertid ikke bekjempe med «programmer bestående av usammenhengende valgagn» eller med en «dunken borgerlig politikk som enten vil at alt skal bli ved det gamle eller som går på akkord med de revolusjonære». I stedet måtte den bekjempes på sin egen grunn:

«Vårt politiske syn og vår politiske gjerning må være grunnet på og gjennomtrengt av det sanne nasjonale, og av en dyp og

moralsk verdensanskuelse, må likesom bolsjevismen være en politisk-religiøs bevegelse. Og det må være en *folkereisning.*»²⁵

Kvintessensen av Quislings budskap så langt var altså at den politiske kampen måtte konsentreres om angrep på den sosialistiske arbeiderbevegelsen, frata den dens store oppslutning og i stedet få til en annen og liknende bevegelse for arbeiderklassen på et annet idégrunnlag.

Stikkord for dette alternative idégrunnlaget var nasjonalt og rasistisk: de nordiske folks egenart og overlegenhet. Det ble videreutviklet i de følgende avsnitt av «retningslinjer», som så munnet ut i en visjon om en ny, korporativ forfatning for Norge. Og ikke nok med det. Denne forfatningen skulle bygges direkte på «Nordisk Folkereisning» selv. Dvs. at denne organisasjonen etter Quislings mening skulle være organisatorisk kjerne og ledende organ i et nytt norsk politisk system.

«Nordisk Folkereisning» ble formelt stiftet i en engere krets omkring Quisling. Deretter ble tiltaket drøftet i et større møte av forholdsvis framtrepende menn, særlig fra offisers- og forretningsmannskretser. Her ble det valgt et styre med Quisling i spissen, som kort etter nedsatte en rekke utvalg for arbeidet framover.

Hvorfor tiltaket kom i stand nettopp nå, har ikke blitt problematisert av forskerne som har behandlet det (Brevig, Looek). Hartmann mener at iallfall forberedelsene til det hele kan ha hatt sammenheng med at Quisling omkring årsskiftet 1930 – 31 fikk kontakt med en representant for det tyske Nazi-partiet.²⁶

Kanskje kan også gjøres en annen spekulasjon. Nettopp i midten av mars, dvs. samtidig med stiftelsesmøtene, begynte storlockouten dette året (1931) å bli satt i verk. «Retningslinjene» pekte jo på at motsetningen mellom arbeid og kapital var en av de viktigste i tiden og den som det var mulig å gjøre noe med på nasjonal grunn. Storlockouten aktualiserte i høy grad denne delen av Quislings budskap. Det kunne ventes en opinionsreaksjon mot den, og denne kunne tenkes å medføre støtte til Quislings planer og organisasjon.²⁷

Quisling som statsråd

Innen «Nordisk Folkereisning» for alvor kom i gang, ble imidlertid planene²⁸ for den lagt på is. Quisling fikk i stedet en annen politisk platform ved at han i mai ble medlem av regjeringen.(!) Han ble utnevnt til forsvarsminister i en ny Bondeparti-regjering. Hvordan denne utnevnelsen kom i stand, har ikke blitt helt klarlagt. Uansett er den et klart uttrykk for hvor sterk posisjon Quisling og hans meninger hadde fått i deler av det politiske miljøet. Dette sier noe om hvor effektiv Quislings markedsføring av seg selv hadde vært. Men framfor alt sier det noe om dette miljøet selv, om hvilken rik grobunn som her fantes for ideer og politikk av Quislings kaliber.²⁹

Quisling brukte sin statsrådstid til på en gang å styrke sin egen politiske platform og forsøke å iverksette sine planlagte angrep på den sosialistiske arbeiderbevegelsen.

Omstendighetene kom ham til hjelp på flere måter. De nasjonalistiske strømningene som fulgte med Grønlandssaken våren og sommeren 1931 bedret grobunnen rent alment for den nasjonale delen av budskapet hans. Mer spesielt fikk Quisling sin posisjon atskillig styrket da regjeringen under storlockouten sendte militære tropper til Herøya i forbindelse med Menstadslaget. Quislings rolle her hadde øyensynlig vært nokså beskjedent,³⁰ men han framstod i opinionens øyne som den ansvarlige, utskjelt av arbeiderbevegelsen, men dagens helt på borgerlig hold.³¹

Året etter kom så hans popularitetsmessige gjennombrudd. Utviklingen ble innledet i begynnelsen av februar (1932) med det såkalte «pepperoverfallet». Ifølge sine egne opplysninger hadde Quisling en ettermiddag blitt overfalt av ukjente menn på sitt kontor i Forsvarsdepartementet. Omstendighetene omkring hendelsen ble aldri oppklart,³² men den vakte voldsom oppsikt og resulterte i svære avisoppslag. I den borgerlige pressen het det gjerne at komministere stod bak. Saken ble i den forbindelse brukt som argument for å styrke militærvesenet. Slik skrev f.eks. Nationen bl.a.:

«Man må være forberedt på, at det her vil bli avdekket et komplott med lange forgreninger og med et formål av den art, at det bør vekke eftertanke hos dem som mener, at vårt forsvarsvesen er uten interesse. (. .) (G)leden over at attentatet er mislykket vil ikke forhindre, at det norske folk tar sin inn-

stilling til forsvaret opp til revisjon og prøver sin trygghetsfornemmelse på ny». ³³

I arbeiderpressen varierte gjetningene fra at det hele var et oppspinn til at det dreide seg om et fingert opptrinn beregnet på å gi foranledning til eller begrunnelse for politiske angrep på arbeiderbevegelsen. Sett fra vårt utkikkpunkt i ettertid kan et slik resonnement ses analogt med Riksdagsbrannen i Berlin året etter, våren 1933.

Hvordan Arbeiderparti-folk selv tenkte den gang kan vi få et inntrykk av gjennom Nygaardsvolds innlegg i trontaledebatten i april 1932. Nygaardsvold oppfordret her regjeringssjefen til å sørge for at politiet foretok videre undersøkelser i saken for å få den oppklart. Som begrunnelse tok han utgangspunkt i noe Nationen skulle ha skrevet om at selv om Quisling selv var taus om overfallet, kunne det jo hende «han fant på å ytre sig den dag han ikke lenger er forsvarsminister». ³⁴

Nygaardsvold fryktet at dette betydde «at man nu helst vil henlegge hele saken, men ta den frem igjen når det passer, når det tjener partiets interesser.» Og han fortsatte: «Jeg vil si: Nei, takk, vi skal ikke ha det på den måten. Vi forstår godt når det passer for statsråd Quisling og 'Nationen' å begynne på sine skumlerier omkring denne sak; det er antagelig foran neste stortingsvalg.» ³⁵

Nå kom ikke «pepperoverfallet» til å få noen betydning i denne retning, men det skulle likevel vise seg at Arbeiderparti-mistankene til Quisling var fullt beføyet. Quisling gikk virkelig til aksjon mot arbeiderbevegelsen, men på et noe annet grunnlag. Aksjonen ble innledet i den samme trontaledebatten som Nygaardsvold tok opp «pepperoverfallet» og den ble videreført om høsten. Aksjonen gikk ut på å få såvel begge arbeiderpartiene som fagorganisasjonen forbudt ved lov, og man kan se den som Quislings forsøk på å føre ut i praksis de intensjonene han hadde lagt fram i programartiklene sine m.v. i 1931.

Quislings aksjon

Quislings aksjon tok i første omgang form av beskyldninger i Stortinget mot arbeiderbevegelsen for å planlegge blodig revolusjon, for å smugle våpen og bygge opp våpenlagre, og for å gjøre dette i

en fremmed makts tjeneste med sikte på å legge Norge inn under denne makten (Sovjetunionen). Senere presiserte Quisling anklagen med ordene «landsforræderi» og «høiforræderi»,³⁶ dvs. straffbare forhold. Som konklusjon på beskyldningene hevdet han at han satt inne med dokumenter som beviste dem, og han avsluttet innlegget sitt slik:

«I den nødstilstand som vårt land nu er i, da mangfoldige medborgere og vårt hele samfund kjemper en hård kamp, blir det klarere og klarere for hver dag at der må gjøres noget for at ikke det hele skal ende med sammenbrudd. Det må utløses i samarbeid, ikke bare mellem de borgerlige partier, men også med arbeiderne. *Kamporganisasjonene mellem arbeid og kapital må erstattes av organisasjoner for samarbeid, først mellem de enkelte ledd innen industriene, og så mellem disse innbyrdes. Fellesnyttens må settes foran egennyttens, og partipolitikk og arbeidskonflikter må bringes til ophør.»³⁷*

Linjen fra retningslinjene på «Nordisk Folkereisning» er klar. De sosialistiske arbeiderorganisasjonene skulle settes ut av spill og arbeiderne i stedet organiseres i nye organisasjoner, som øyensynlig var tenkt innrettet på en korporativ måte etter mønster av de fascistiske arbeidslivsorganisasjonene Mussolini-styret hadde fått laget i Italia. Samme fascistiske tendens lå i kravet om å bringe «til ophør» partipolitikk og arbeidskonflikter.

Den logiske konsekvens av Quislings anklager var å illegalisere, rettsforfølge og forby, de eksisterende arbeiderorganisasjonene. Etter alt å dømme var da også dette Quislings hensikt med angrepet. Det skal vi komme tilbake til.

Quislings tale vakte voldsom oppsikt såvel på stedet, i stortingsalen, som videre utover landet og også utenlands. Arbeiderpartiet reagerte umiddelbart med å kreve Quislings dokumenter framlagt for stortinget, og det ble nedsatt en spesialkomite for å behandle disse.

Quislings bevismateriale var adskillig dårligere enn han hadde foregitt. Særlig bedre ble det heller ikke av at han dagen etter fikk satt i gang noen nye undersøkelser og i mai dessuten fikk stilt til sin disposisjon ytterligere materiale fra Fedrelandslaget.³⁸ For å styrke saken ble det imidlertid satt i gang en støtteaksjon for Quisling med

to så framtreddende menn som direktør Throne Holst og professor Nicolai Gjelsvik i spissen.³⁹ Resultatet var et opprop og en underskriftskampanje «så omfattende at den for forsvarsministeren måtte fortone seg som den rene plebiscitt».⁴⁰ Oppropet ble offentliggjort i Fedrelandslaget regi i begynnelsen av juni, og var ifølge Dahl undertegnet av et «imponerende snitt av landets politiske og økonomiske elite.» Blant innbyderne fant man således «to eks-statsministre og tallrike tidligere statsråder, en tidligere høyesterettsjustitarius, flere ledende generaler, skipsredere og godseiere.»⁴¹ Oppropet ble lagt ut til alminnelig undertegning og samlet i løpet av få uker om lag 5000 underskrifter,⁴² som så ble oversendt Stortinget.

I oppropet⁴³ ble det bl.a. henvist til den «revolusjonær(e) klassekamp» som undergravet «det nuværende samfunns anseelse, Statens autoritet og folkets rettsbevisshet i den hensikt innad å opprette et klassesdiktatur og med fare for utad å gjøre landet avhengig av en fremmed makt». Videre het det:

«Under den krise vi nu gjennomlever øker disse revolusjonære krefter og deres fremmede forbundsfeller sine anstrengelser til det ytterste og tvinger derved de samfunnsbevarende krefter til mottrekk. (. . .)

Under stortingsvalget i 1930 sa flertallet av det norske folk klart ifra at det ikke lenger vil finne seg i dette revolusjonære undergravningsarbeide. Ved den aksjon som statsråd Quisling nu har innledet i pakt med denne meningsytring, er saken kommet frem til behandling av statsmyndighetene.

Vi krever da at våre myndigheter en gang for alle og over hele linjen setter en stopper for den revolusjonære og landsforræderske virksomhet i Norge og sikrer vårt folk en fortsatt fri og fredelig utvikling. Vi krever at løftene fra valgkampen i 1930 nu blir innfridd.»

Verdt å merke seg her er for det første formuleringen om den «aksjon» Quisling hadde «innledet». Quislings anklager ble dermed ikke bare forstått som meningsytringer, men som første skritt mot noe mer, mot handling. Og dette mer kunne neppe være noe annet enn nettopp ulovliggjøring av de eksisterende arbeiderorganisasjonene: Arbeiderpartiet, Kommunistpartiet og Landsorganisasjonen. Annerledes er det også vanskelig å forstå kravet om at myndighe-

tene «en gang for alle og over hele linjen» satte en stopper for «den revolusjonære virksomhet.»

Denne hensikten bak hele aksjonen (Quislings såvel som Fedrelandslaget) ble ytterligere understreket av et av de dokumenter Quisling oversendte stortinget. Det var et PM av advokat J. B. Hjort skrevet rett etter valget 1930. Ifølge overskriften dreide det seg om «visse lovforandringer foranlediget av Arbeiderpartiets revolusjonære program».⁴⁴

Skrivet tok utgangspunkt i faren for at Arbeiderpartiet skulle få absolutt flertall i stortinget i 1933. Det het bl.a. at «folket hos oss» stod «helt forsvarsløst imot et stortingsflertall». Det var «intet i veien for at man hos oss kan indføre bolsjevismen ad parlamentarisk vei, og at da de lovlydige, iallfall formelt sett, vil(le) bli de revolusjonære».⁴⁵

I forlengelsen av dette ble det foreslått lovtiltak som kunne ulovliggjøre Arbeiderpartiet og Kommunistpartiet. Det ble henvist til to framtreddende jurister, dr. Hermann Harris Aall og professor Gjelsvik, som offentlig skulle ha uttalt at «revolusjonære partier ikke er lovlige». Videre ble henvist til ny finsk lovgivning. For det første hadde i Finland presidenten fått «en vidtgående rett til gjennom forordninger å treffe 'alle de bestemmelser som han anser nødvendige til avvergelse av faren (for republikken jb) eller betryggelsen av rettsordenen'».⁴⁶

Videre ble det vist til at det i den finske riksdagsordningen var «inntatt bestemmelse om at 'den som tilhører eller representerer en forening, organisasjon eller annen sammenslutning i hvis formål inngår en middelbart eller umiddelbart voldsomt, eller på annen måte lovstridig omstyrtelse av Finlands stats- eller samfundsorden, eller den som på annen måte har gitt uttrykk for å hylde fremgangsmåter i denne retning' ikke er valgbar.»⁴⁷ Tilsvarende bestemmelser var tatt inn i valgloven og kommunevalgsloven.

En lignende ordning ble så foreslått innført i Norge: «Den norske lov om Stortingsvalg må antagelig kunne gis en tilføielse hvorved kan forhindres at partier med revolusjonært program kan få representanter på Stortinget.»⁴⁸ Det kunne i praksis ordnes med departementene som kontrollinstans og med appellmulighet til Høyesterett.

Med på å forsterke inntrykket av at det dreide seg om en sam-

ordnet aksjon for å utvirke forbud mot arbeiderpartiene er også at Quisling rett før stortinget skulle behandle saken også oversendte til presidentskapet samt til komitemedlemmene et større verk at Harris Aall med tittel «Revolusjonspartiene og norsk lov» som konkluderte med at arbeiderpartiene ut fra sine formål og virksomhet i realiteten var i strid med loven.⁴⁹

Som allerede antydnet viste den dokumentasjonen som skulle underbygge Quislings angrep på arbeiderbevegelsen seg å være uhyre tynn – og nokså grumsete. Størst oppsikt hadde beskyldningene om våpensmugling og våpenlagre vakt. De var helt grunnløse, bygd på sladder og fabrikkerte løgnhistorier. Også beskyldningene om at «arbeiderledere» var betalt av en fremmed makt, les Sovjet, var uten hold. For øvrig bestod materialet for det meste av gamle og offentlig kjente ting, uttalelser, brosjyrer o.l. samt noe utenlandsk stoff (deriblant trolig en del forfalskninger) om Komintern.⁵⁰ Det meste av stoffet var samlet inn av Forsvarets etterretningskontor og Arbeiderpartiet benyttet anledningen under stortingsdebatten i saken også til et oppgjør om dette kontoret og dets politiske funksjon, men dette vil det føre for langt å gå inn på her.

Vi skal bare slå fast at trass i det løsaktige grunnlaget for beskyldningene hans, slo de borgerlige partiene ring om Quisling. Med forbehold for det som hadde med våpensmugling og -lagring å gjøre, uttalte de at anklagene var berettigede. Som vedtak i saken nøyde de seg imidlertid med å gå inn for at saken «ikke bør gi anledning til nogen forføining fra Stortingets side». Bare en borgerlig representant, Venstre-mannen Hartmann, brøt ut og stemte for den delen av Arbeiderpartiets forslag til uttalelse der det het at «statsråd Quisling ved sine uvederheftige uttalelser og ubegrunnede siktelse har utvist grov uforstand i sin stilling som medlem av regjeringen».⁵¹

Poenget for oss med denne saken er at den brede støtten Quislings aksjon fikk og det at stortingsflertallet legitimerte den viser hvor sterk posisjon han og/eller hans politiske ideer hadde i norsk offentlighet og politiske miljø sommeren 1932. Og det var denne posisjonen som pekte fram mot stiftelsen av NS våren 1933. Veien gikk imidlertid gjennom en rekke begivenheter høsten 1932.

Strid i regjeringen

I den politiske utvikling høsten 1932 er to linjer av interesse i vår sammenheng. De hadde begge sitt grunnlag i Quisling og i en aksjon fra hans side mot arbeiderbevegelsen. Den ene linjen var utviklingen innen regjeringen, dens indre oppløsning og fall. Den andre var framveksten av planer om et nytt parti.

Utgangspunkt for begge var som nevnt en ny aksjon fra Quislings side. Den gikk i korthet ut på at han i egenskap av forsvarsminister anmodet påtalemyndighetene om å vurdere spørsmålet om å reise straffesak mot Arbeiderpartiets ledere. Spesielt nevnte han Martin Tranmæl. Tiltalegrunnlaget skulle i tilfelle være partiets nye antimilitære retningslinjer. Anmodningen ble koblet til spørsmålet om tiltalebeslutning også mot en offiser, kaptein Kullmann, som hadde agitert mot militærvesenet og bl.a. tatt til orde for streik mot krig.

Kullmanns opptreden hadde vakt voldsom oppsikt. Mindre ble ikke opphisselsen da Quislings anmodning ble kjent. Han nøyde seg nemlig ikke med å sende den til Justisdepartementet, men også til offentliggjørelse gjennom Norsk Telegrambyrå. Det han gjorde var altså å spille på eller søke å forsterke en folkestemning etter beste fascistoppskrift. Det var nærmest en klassisk framgangsmåte i slike bevegelser.

Med dette utspillet ble da også Quisling på ny dagens mann i vide kretser. Populariteten han hadde på forhånd steg ytterligere. Han ble nå også introdusert i en innflytelsesrik krets av «hovedstadens politiserende storfinans»⁵² som kalte seg Vort Land. Her ble det bl.a. syslet med planer om et slags statskupp⁵³ og Quisling ble øyensynlig betraktet som et mulig redskap i en slik sammenheng i og med den posisjon han allerede hadde som medlem av regjeringen. Av planene som ble drøftet var bl.a. en omdanning av regjeringen Hundseid til en regjering Quisling, som eventuelt i neste omgang kunne oversitte et mistillitsvedtak i Stortinget og dermed gå over til «diktatur».⁵⁴

Innen det etablerte politiske miljø vakte Quislings nye aksjon sterk reaksjon. Den ble ytterligere forsterket da ryktene begynte å gå om statskupppekulasjonene. Ett uttrykk for reaksjonen var at Høyres sentralstyre vedtok å be statsministeren om å få Quisling ut

av regjeringen. Et annet var øyensynlig at Mowinckel dro på foredragsturné på Vestlandet og kritiserte regjeringen i skarpe ordelag.

Innen regjeringen selv førte Quislings aksjon til sterk strid i selve saken, dvs. i spørsmålet om straffeforfølgning av Kullmann og Arbeiderparti-lederne. (Begge spørsmålene heretter under samlebetegnelsen fra samtiden som Kullmannsaken) Dessuten førte den til at de underliggende motsetningene mellom statsminister Hundseid og Quisling kom opp i dagen.

Hva som var viktigst for den videre utvikling er ikke godt å si. Selv vil jeg holde en knapp på det politiske grunnlaget, mens det rent personlige understrekes sterkest i litteraturen.

Striden toppet seg i de to ukene omkring månedsskiftet november – desember. Den startet med at Hundseid anmodet Quisling om å gå av. Som begrunnelse brukte han et opplegg fra Nygaardsvold (– om det også var ment til det bruk vet vi ingenting om). Han hadde utenfor stortingets immunitetsskapende vegger beskyldt Quisling for å ha løyet i saken om «pepperoverfallet» og hadde oppfordret ham til å reise injuriersak. Samme oppfordring kom nå Hundseid med og sa at Quisling da av hensyn til den øvrige del av regjeringen burde trekke seg tilbake.

Quisling avviste begge oppfordringene og henstilte på sin side til Hundseid om å gå av. Han la dessuten henstillingen fram skriftlig, begrunnet den med en lang rekke anklager mot Hundseids politikk og krevde at regjeringen nå måtte samle seg på sitt idegrunnlag til kamp mot de revolusjonære. Og ikke nok med det, han søkte også å mobilisere støtte for seg på grunnplan i partiet gjennom å distribuere skrivet i et hundretalls eksemplarer blant tillitsmenn i partiet lokalt. Lindboe mener⁵⁵ at Quisling med dette tok sikte på å utvirke en konsolidering av partiet gjennom en reorganisering av ledelsen og klarere satsing på Quislings politikk. En slik analyse kan kanskje også settes i sammenheng med at Quisling på denne tiden deltok i utarbeidingen av et revidert program for partiet – da med det forbehold at det ikke er kjent hvordan han fungerte i dette arbeidet.

Viktigere er nok at konsolideringshypotesen kan begrunnes med de drømmene om et nytt parti som også kom til syne nettopp på denne samme tiden, men mer om det om et øyeblikk. Først må vi se litt mer på striden i regjeringen.

Den hadde øyensynlig sin foranledning i at regjeringen nå hadde

fått riksadvokatens innstilling i Kullmannsaken til avgjørelse. Hundseid gikk inn for å følge riksadvokatens råd kun å reise sivilts søksmål mot Kullmann for å få ham avsatt og la spørsmålet om straffeforfølgning falle både overfor ham og Arbeiderpartilederne.

Quisling avviste blankt en slik utgang på det hele. Etter en rekke forhandlinger endte saken med et kompromiss som i virkeligheten var en utsettelse. Det skulle foreløpig reises sivilts søksmål mot kaptein Kullmann for å få ham avsatt, mens spørsmålet om straffeforfølgning overfor samtlige «impliserte» (heri inkludert Tranmæl m.fl.) skulle gjøres til gjenstand for videre etterforskning.

Hvordan kan vi forklare denne utsettelsen? Hvorfor lot man ikke heller Quisling falle? En ting er at Quisling og/eller standpunktene hans later til å ha hatt en viss støtte blant de andre regjeringsmedlemmene. Bl.a. ble det en tid spekulert på om finansminister Sundby også denne gang (som under regjeringens omdannelse etter statsminister Kolstads død) kunne tenkes å solidarisere seg med Quisling, og eventuelt forlate regjeringen sammen med han. Blant sentrale Bondeparti-ledere ble det regnet som ødeleggende dersom noe slikt skulle skje, og kanskje til og med følges av en partisplittelse.⁵⁶

Og selv om Quisling skulle gå alene, kunne det være alvorlig nok om det skjedde på et spørsmål som Kullmannsaken ut fra den opinion som der hadde vist seg for Quislings synspunkter og den popularitet Quisling hadde vunnet på den. Om han gikk av på den saken, var det fare for at han ikke kom til å gå alene i noe fall, men få med seg iallfall en del av partiet.

Særlig betenkelig kunne en slik eventualitet fortone seg på bakgrunn av de signalene om et nytt parti som nettopp kom til syne i de samme dagene. (Mer om det om et øyeblikk.)

Samtidig skal vi imidlertid holde fast at kompromisset kun dreide seg om en utsettelse. Det var fra Quislings side helt klart at han ville ta den opp igjen når etterforskningen var fullført. Dermed var det duket for ny strid alt i utgangspunktet, med ny splittelsesfare ved neste korsvei.

Innen den materialiserte seg, hadde imidlertid regjeringen falt. Det skjedde under finansdebatten i slutten av februar 1933 på grunnlag av et mistillitsforslag fra Venstre, som ble støttet av Arbeiderpartiet.

Hva som lå til grunn for denne aksjonen fra Venstres side har ikke blitt klarlagt. Visse indikasjoner kan tyde på at ønsket om å få bort Quisling iallfall var en sterkt medvirkende årsak. Det hadde jo da vist seg at det ikke lot seg gjøre å få ham avsatt, og da var i tilfelle det eneste alternativet å felle regjeringen i sin helhet.

Looock mener for øvrig at den muligheten ikke kan utelukkes at enkelte stortingsrepresentanter, kanskje helt inn i Bondepartiet, hadde slått seg sammen om å kvitte seg med Quisling og hans utenomparlamentariske tilhengere.⁵⁷

Iallfall ett argument for en slik hypotese har vi jo i det forhold (som Looock øyensynlig ikke var klar over), at Kullmannsaken bare var utsatt. Det måtte stå som viktig for Bondepartifolk å hindre at den kom opp igjen, for å hindre de mulighetene som lå i den til en demonstrativ Quisling-utmarsj og en eventuell splittelse av Bondepartiet. Muligheten til å hindre det var da å få hele regjeringen felt. Positivt sett kunne jo noe slikt dessuten forventes å få en konsoliderende eller sammensveisende virkning på partiet.

Og igjen kunne en slik målsetting synes dobbelt fristende ut fra de planene om et nytt parti som lå i luften. Som vi skal se hadde en av ideene som hadde vært luftet i den forbindelse vært at nettopp med Quislings avgang fra regjeringen på Kullmannsaken, les: kampen mot de revolusjonære dvs. mot Arbeiderpartiet skulle signalet være gitt til ny partistiftelse.

Drømmen om et nytt parti

Den andre utviklingslinjen vi skulle ta for oss var altså visjonene om et nytt parti. De ble opprinnelig lansert av Tidens Tegn ved åpningen av Frisinnede Folkepartis landsmøte. Avisen stilte et spørsmål ved dette partiets eksistens, men hevdet samtidig at det «ganske særlig under de nuværende politiske forhold» var bruk for et mellomparti av en viss karakter.⁵⁸ Avisen hevdet videre at «en av de største politiske oppgaver i norsk politikk idag (var) (. . .) å samle dem som er spredt i forskjellige partier og grupper, men som i virkeligheten er enige». I den forbindelse innførte avisen Quislings navn. *Han* var mannen som kunne samle. Han hadde «bidratt til å utløse disse krefter og (. . .) tilsammen vilde de utgjøre et mellomparti med helt selvstendige trekk og med sin egen oppgave . . .».⁵⁹

Disse synspunktene er det rimelig å se i sammenheng med en annen artikkel på framtrepende plass i Tidens Tegn samme dag. Den var skrevet av Bondelagets (ene) nestformann O. K. Skuggevik og hadde tittelen «Skjebnen Quisling».

Skuggevik kom for det første med en uttalelse som det er nærliggende å tolke som støtte til Quislings standpunkt i striden i regjeringen om Kullmannsaken. For det andre leverte han en regelrett hyllest til Quisling. For det tredje spådde han at dersom Bondepartiet fortsatte sin politiske kurs, ville det bli stortingets største gruppe ved neste valg. Samtidig mente han at det var fare for at Høire og Venstre, slik det nå lå an, kunne tape så mye at det «samfundsforsvarende» flertallet likevel gikk tapt. Kanskje var derfor tiden inne til en «større omgruppering» innen disse partiene og til dannelsen av et nytt parti «på de nu aktuelle, vitale hovedspørsmål». En slik partidannelse var «særlig aktuell for by-valg-kretsene». ⁶⁰

Dermed var ideen født om et slags søsterparti til Bondepartiet i byene på grunnlag av en avskalling fra de to andre store borgerlige partiene forenet med andre grupper og organisasjoner, senere i debatten konkretisert til Frisinnede Folkeparti og Fedrelandslaget.

Hvilke «hovedspørsmål» var i den forbindelse aktuelle? De ble slått fast i Tidens Tegn alt 30. november 1932. Der het det at man nå stod «ved begynnelsen av en kamptid, som antagelig kommer til å tilspisse sig i de kommende år». Derfor måtte man nå «ta et oppgjør med den revolusjonære retning i arbeiderbevegelsen – det er efter vår mening ikke mulig å vike tilbake for det. Vi må ta standpunkt til blokade og boikott, til fagbevegelsens monopolbestrebelse».

Avisen fortsatte med at kampen måtte følges av «en dyp social innstilling og en redelig vilje til sociale reformer. Ingen ærlig mann kan si, at forholdet mellem arbeid og kapital er løst idag. Og hvis de borgerlige elementer i samfundet ikke forsøker å komme med en *positiv* innsats på disse områder, nytter det lite å redde sig ved lovgivningens eller politiets hjelp.»

Disse signalene var åpenbart en introduksjon til det politiske hovedforedraget på Frisinnedes landsmøte dagen etter. Det ble holdt av Throne Holst og inneholdt politiske visjoner og synspunkter som var i klart samsvar med mye av det Quisling stod for.

Throne Holst startet med å slutte seg til en teori om at den pågå-

ende krisens «dypest liggende årsak» var den «fiendtlige innstilling som det har lyktes å oparbeide mellom samfunnsklassene». Ansvarlig for det var de etablerte arbeiderorganisasjonene og ut fra det synspunktet tok også Throne Holst til orde for skjerpet kamp mot dem. Han henviste til at «Quisling-saken» hadde klarlagt at Arbeiderpartiet «om ikke i formen så dog i realiteten», var ledd i en internasjonal politisk bevegelse med det mål å omstyrte rettsordenen, og han mente at omstyrtningsprosessen allerede var i full gang. Den skjedde gjennom daglig «undergravning av statsautoriteten», «desorganisering av samfundet», en stadig hurtigere «socialiseringsprosess». Med det siktet Throne Holst til fagbevegelsens organiseringsbestrebelse.

«Det er ikke bare på den politiske arena at kampen om statens autoritet utkjempes. Det er, som alle vet, fagorganisasjonen – og først og fremst fagorganisasjonen – som nu er blitt det sterkeste middel i revolusjonspolitikken planer om å desorganisere samfundet (. . .) Ved hjelp av streik, sympatistreik og boikott tiltvinger fagorganisasjonen sig idag herredømme over vårt næringsliv, og den økonomiske makt utnyttes i politikken tjeneste.»

Det hele var ifølge Throne Holst «etapper på veien mot det kommunistiske samfund», og han stilte spørsmålet «om de borgerlige partiene forstår situasjonen og hvad den innebærer».

Særlig bekymret var han over at Landsorganisasjonen nå ikke lenger bare organiserte «kropsarbeiderne», men utvidet området til «den store funksjonærstab». Han så dette ikke bare som et inngrep i «bedriftslivets frihet», i «bedriftsledelsens rett til selv å velge sine medarbeidere». Det var i virkeligheten kamp «om selve prinsippene, selve grunnlaget hvorpå vårt kulturelle liv idag er bygget». (Innledningsvis hadde han sagt hva han mente med det: den private eiendomsretten.)

I forlengelsen av dette refererte Throne Holst Quislings tanke om at det for å integrere arbeiderklassen ikke var tilstrekkelig å nedkjempe den etablerte arbeiderbevegelsen. I tillegg krevdes et «konstruktivt arbeid for å føre utviklingen videre. En større solidaritet mellom klassene, og erkjennelsen av at det nuværende samfund innebærer meget som er urett».

Til slutt tok Throne Holst opp en av sine egne gamle kjepphester, å få til en ordning med «arbeideraksjer» i bedriftene. Hensikten var å «lette adgangen for den enkelte arbeider til å bli personlig solidarisk med de privatkapitalistiske interesser». ⁶¹ Parallellen er slående til Quislings formulering om å gjøre arbeiderne til kapitalister (jfr. s. 112).

Den bærende tanke i foredraget var altså å integrere arbeiderklassen i det eksisterende samfunnssystemet gjennom en dobbelt strategi. Veien gikk på samme tid gjennom å eliminere de eksisterende arbeiderorganisasjonene og dermed, slik det ble tenkt, *hindringen* for integrasjonen. For det andre skulle en positiv tilskyndelse til integrasjonen skje gjennom sosiale reformer, dels via offentlige tiltak eller lovveien, dels via private, dvs. gjennom bedriftslivet («arbeideraksjer»).

Som vi ser var Throne Holsts tanker her til forveksling lik Quislings. Ikke å undres over at nettopp han både hadde interessert seg så sterkt for Quisling og også hadde introdusert ham i Vort Land. Nå var altså tiden kommet til å bruke ham. Prosjektet var et bredt mellomparti bygd på Quislings og Throne Holsts politiske synsmåter i en situasjon da Quislings personlige popularitet var så stor at sjansene så ut til å være gode for å lykkes.

Som det var å vente ga Tidens Tegn sin tilslutning til Throne Holsts foredrag og understreket nettopp det dobbelte i programmet. Det gjaldt å gjøre det klart for arbeiderne at «den revolusjonære vei var stengt; den fører ikke frem». Derimot var veien åpen når det gjaldt «et byggende arbeid for å skape bedre livsvilkår». Der kunne man møtes «uten hensyn til klasseinteresser». ⁶²

Disse signalene vakte stor oppsikt og satte i gang litt av en rykterflom, så sterk at Tidens Tegn måtte rykke ut med et dementi. Det var ikke ført noen forhandlinger om et nytt parti, det bare lå «i luften». Avisen uttrykte imidlertid håp om «at det engang kunde gå trolld i ord (. . .), at alle de splittede krefter, som i hovedsaken mener det samme, kunde finne hverandre». Og så kom poenget i vår sammenheng. Avisen håpet at «en mann som *statsråd Quisling* og mange andre kunde få leilighet til å utløse disse krefter». ⁶³

Ryktene fortsatte i dagene framover, samtidig som det altså pågikk forhandlinger i regjeringen i Kullmannsaken. Etter at Arbeiderbladet hadde spådd at det nye partiet ville kalle seg nasjonal-so-

sialistisk etter mønster av Hitler, drøftet også Tidens Tegn spørsmålet om fascismen som grunnlag for (det eventuelle nye) partiet.

Avisen startet med å fastslå at «ingen i norsk politikk» hadde planer om «diktatur» eller forfatningsendringer. Følgelig var det hverken planer eller grunnlag «for fascisme eller nasjonalsocialisme hos oss». En annen sak var det imidlertid, fortsatte avisen, «at disse partier (fascistiske og nasjonalsosialistiske, jb) nettopp på det socialpolitiske område betegne(t) en nydannelse, som ikke uten videre (kunne) avfeies i et par hånlige ord». De hadde «i høiere grad enn nogen annen europeisk strømning søkt å forene en fast motstand mot kommunismen med en vidtgående vilje til sociale reformer».

Avisen fortsatte med å konkretisere hva dette etter dens mening dreide seg om. «Spørsmålet om arbeidets frihet og om fagforeningenes arbeidsmonopol trenger sig mere og mere i forgrunnen. Forholdet mellem kapital og arbeide, mellem staten og organisasjonene, arbeidsfred og sympatikonflikt – alle disse spørsmål må sees i sammenheng og vil bli brennpunktet i fremtidens politikk.» I neste omgang relaterte avisen dette dessuten nettopp til striden som pågikk i regjeringen om Kullmannsaken, som ikke minst gjaldt spørsmålet om eventuell rettsforfølgelse av Arbeiderpartiets ledere. Tidens Tegn var overbevist om «at den aksjon, som nu er reist, vil få vidtgående betydning for fremtidens partiforhold i vårt land».⁶⁴

Spørsmålet ble i den sammenheng koblet til at Quisling ville ta det parlamentariske ansvaret for aksjonen sin «når tiden kommer», dvs. «ved næste korsvei, når spørsmålet om fedrelandsforræderi skal behandles i regjeringen».⁶⁵

Dette må forstås dit hen at når spørsmålet kom opp igjen i regjeringen, var tiden inne for Quisling til å stille kabinettsspørsmål. Fikk han da ikke regjeringen med på aksjon mot Arbeiderpartiet, ville han gå ut av Bondepartiet med tilhengerne sine og danne et nytt parti.

«Det som striden gjelder, og som statsråd Quisling vil stå eller falle på, er dramaets næste akt: – spørsmålet om tiltale mot redaktør Tranmæl og andre som har opfordret til borgerkrig.»⁶⁶

Enda tydeligere var koblingen to dager senere. Avisen undret seg over at Høire-pressen tok avstand fra Quislings aksjon og

skrev: «Skal de politiske partier i Norge bli enige om, at det ikke er en straffbar handling å opfordre til borgerkrig, da er det i sannhet på tide, at vi får et nytt parti.»⁶⁷

Nå, men først nå fant Nationen det på sin plass å gi sitt besyv med i laget. Riktignok var det ikke særlig grunnlag for ryktene om et nytt parti, mente denne avisen, men den slo samtidig fast at det var et eiendommelig forhold at landets regjering gjennom en årrekke var utgått av et rent bygdeparti. Nå var det på tide å «reise spørsmålet om byenes medvirkning». Avisen fortsatte med en replikk til Tidens Tegns påstand at problemer i forbindelse med «arbeidets frihet og fagforeningenes arbeidsmonopol», «forholdet mellom arbeid og kapital, stat og organisasjoner, arbeidsfred og sympatikonflikt» ikke hadde trengt gjennom i de bestående partiene.

«Jo saa men», skrev Nationen, «det er nettopp paa disse forgrunnssaker bondepartiet er reist». Den føyde til at det var nettopp derfor det ville bli «saa risikabelt aa felle den nuværende regjering». Imidlertid måtte ingen forundre seg over «at man innenfor bygrensene begynner aa føle trang til aa være med – og at trangen leder til en utkrystallisering og nyorientering, akkurat som i bygdene». Derved ville «den norske bondereisning (bli) en nasjonalpolitisk reisning.»⁶⁸

Her var det Skuggeviks ide om en pendant til Bondepartiet i byene Nationen reiste. Den ble videreført og utdypet i en innsenderartikkel Nationen deretter brakte på lederplass. Den hadde overskriften «Bondepartiet og byene», og det het her at Bondepartiet snarest måtte ta opp spørsmålet om «byenes medvirkning». Bondepartiregjeringen hadde særlig styrket sin posisjon gjennom «den skarpe front som regjeringen har dannet mot arbeiderpartiets revolusjonære og fedrelandsfiendtlige innstilling.» Det var en «skandale» at denne hadde fått bre seg sammen med «det tyranni som arbeiderorganisasjonene utøver». Konklusjonen var at «arbeiderspørsmålene i videste forstand» ville bli «brennpunkt i fremtidens politikk». Det var likevel ikke grunn til noen ny partidannelse, for Bondepartiet hadde «alle betingelser for aa kunne ta disse problemer op til behandling og løsning efter nye linjer.» Forutsetningen for at det kunne skje var imidlertid «byenes medvirkning».⁶⁹ Nationen selv sluttet seg uttrykkelig til synspunktet noen dager senere. Et nytt parti var «ikke aktuelt paa landet», men derimot i byene.⁷⁰

Drømmen om et nytt parti slik den ble drømt senhøstes 1932 hadde to hovedkomponenter. Den ene var det politiske grunnlaget partiet skulle bygges på. Det skulle være situasjonen, særlig forholdet mellom partene, i nærings- og arbeidslivet. Ifølge Tidens Tegn skulle det dreie seg om problemene knyttet til forholdet mellom arbeid og kapital, mellom staten og organisasjonene, mellom «arbeidets frihet» og «fagforeningenes arbeidsmonopol», og ikke minst til spørsmålet om arbeidsfred og sympatikonflikter.

Bakgrunnen for dette var den nyorganiseringen i tilknytning til Landsorganisasjonen som hadde gått for seg de par-tre siste årene. Den hadde særlig funnet sted blant nye grupper (i fagbevegelses-sammenheng) som funksjonærer, småbedriftsarbeidere og skog- og landarbeidere. Den hadde i stor grad skjedd gjennom åpne konflikter, ikke minst i form av sympatistreik og blokade. Dette sammen med det store omfanget^{70a} av prosessen hadde gjort utviklingen både synlig og for mange urovekkende.

Det nye partiet skulle altså ha til hovedoppgave å stanse denne utviklingen, dels gjennom (krav om) tiltak mot fagorganisasjonens virksomhet, dels via en alternativ appell til de aktuelle arbeidergruppene i form av sosialpolitiske reformer.

De to strategiene kunne kanskje se uforlikelige ut: kamp mot arbeiderorganisasjonene og appell til arbeiderklassen på samme tid. Så enkelt var det likevel ikke. En ting var muligheten, slik Quisling satset på i første omgang, for å få kompromittert arbeiderbevegelsen, få stemplet den som unasjonal. I allfall utover landsbygda fantes sterke nasjonalistiske stemninger og også stor grad av oppslutning om militærmakten, forsvaret, som det het. I utgangspunktet kunne det derfor se ut til å være god grobunn for Quislings (m.fl.) propaganda her. Spørsmålet var hvor omfattende denne grobunnen var i bredere sosiale lag, særlig blant arbeidsfolk, eller i hvilken grad agitasjonen ble nøytralisert av tradisjonell tillit til arbeiderbevegelsens organisasjoner.

Også en annen kobling fantes mellom de to strategiene. Den gikk på bruken av begrepet «fagforeningsmonopolet». Med det ble bl.a. siktet til tendenser innen deler av fagbevegelsen til å kreve overfor bedriftsherrene at ledige arbeidsplasser skulle forbeholdes folk som var fagorganisert. Samtidig var det ikke mulig å bli organisert uten å ha eller ha hatt en arbeidsplass. Dette kunne fungere som en ef-

fektiv utestengningsmekanisme overfor en stor del av de arbeidsløse. Den kunne synes desto mer urettferdig siden mange av de arbeidsløse var så unge at de aldri hadde hatt arbeid og derfor ikke hadde hatt anledning til å organisere seg. Denne politikken skapte dermed adskillig aggresjon overfor fagbevegelsen innen deler av arbeiderklassen, en aggresjon som i neste omgang ga grobunn nettopp for den agitasjonen Quisling og hans kretser kom med.

Agitasjonen ble dessuten forsterket med en annen type anklage overfor fagbevegelsen. Borgerlige aviser brakte jevnlig meldinger om folk som skulle ha blitt tvunget til å organisere seg, eller ha kommet opp i strid med fagbevegelsen for å ha nektet dette. Meldingene ble gjerne satt inn i en forståelsesramme av «den lille mann» mot det overmektige apparat. Og i forlengelsen av denne tolkningen ble det gjerne også forsøkt skapt et skille mellom lederne av organisasjonen og grunnplanet. Dvs. det ble gitt et inntrykk av lederne som mer eller mindre korrumperte personer (pamper) som levde høyt på medlemmenes bekostning (les: kontingenter) og dessuten misbrukte tilliten deres i sitt eget politiske maktspill.

I hvilken grad denne typen agitasjon, denne hetsen om man vil, nådde fram, er ikke undersøkt. At mulighetene her syntes reelle går bl.a. fram av at fagorganisasjonen selv vurderte faren som alvorlig og aktivt gikk inn for å motvirke den. Det lyktes øyensynlig også, skulle det vise seg, men i månedene omkring årsskiftet 1932 – 33 var det langt fra klart at det skulle gå den veien. Mulighetene for en annen utvikling var øyensynlig fortsatt til stede. Og igjen ble det spørsmål om arbeiderbevegelsens egen evne til å skjære gjennom agitasjonen eller hetsen og opprettholde og helst utbygge tillitsgrunnlaget sitt i de brede lag av folket. At Quisling og hans kretser her faktisk hadde en sjanse til å skaffe seg et massegrunnlag i de samme brede lag, slik Hitler lyktes i, er imidlertid overveiende sannsynlig. Den videre utvikling kunne en tid se nokså åpen ut.

Den andre hovedkomponenten i drømmen om et nytt parti var det organisatoriske grunnlaget. Som vi har sett var håpet en omorganisering av det eksisterende partimønsteret. Tanken var å danne et nytt «mellemparti» med Frisinnede og Fedrelandslaget som kjerne tilført avskallinger fra Høire^{70b} og Venstre og enten tilført også en avskalling fra Bondepartiet eller i nært samarbeid – even-

tuelt i form av en slags siamesisk tvillingtilværelse – med et på Quislinglinjen konsolidert Bondeparti.

Slektskapet mellom denne drømmen og Samlingspartiet av 1903 var påtagelig. Også Samlingspartiets grunnleggere hadde som utgangspunkt at partimønsteret måtte omdannes i pakt med utviklingen i næringslivet. Ulikheten mellom prosjektet deres og 1932-drømmen var imidlertid måten de ville konstruere de nye partipolitiske skillelinjene på. Samlingspartifolkene ønsket å få i stand en bred borgerlig samling som en slags organisering av kapitalsiden mot arbeiderklassen. Målsettingen var uttrykkelig å få organisert en motvekt mot arbeiderklassens sosialistiske organisasjoner. 1932-drømmerne hadde også en klar antisosialistisk målsetting, men de inkluderte samtidig i sine ambisjoner også en appell til og håp om integrasjon av arbeiderklassen. Det var en ny vri i forhold til forgjengerne, men samtidig helt i tråd med tidsånden, med en hovedingrediens i fascismen. Et poeng i vår sammenheng er at appellen særlig tok sikte på de arbeidsløse, på å mobilisere ikke minst dem mot de etablerte arbeiderorganisasjonene.

Quisling og arbeidsløsheten

Med Nationens tilslutning til et nytt parti *begrenset til byene* ebbet debatten ut i denne omgang. Muligheten til at prosjektet skulle bli virkeliggjort var imidlertid i høyeste grad blitt en politisk realitet også framover. Og det er i dette perspektivet vi kan skimte en mulig begrunnelse for Loochs hypotese at også Bondepartifolk kunne ha vært med på en plan om å felle regjeringen for å få bort Quisling og den endrings- eller sprengningsfaren han representerte for partiet. Med regjeringens fall bortfalt muligheten for å bruke Kullmannsaken enten til omlegging av partiets kurs eller som plattform for en politisk nydannelse på grunnlag av splittelse av Bondepartiet. Etter regjeringens fall var situasjonen dermed den at Quislings utsikter var betraktelig redusert til å få omdannet Bondepartiet etter sitt hode. Dessuten, og kanskje ikke mindre viktig, forelå fortsatt som mulighet for Bondepartiet å nyttiggjøre seg Quislings partidanningsambisjoner og store popularitet ved å støtte et partiprojekt etter Nationens oppskrift og få istand et søsterparti til Bondepartiet i byene.

Denne linjen ble da også forsøkt fra partiets side i forbindelse med stiftelsen av NS. Før vi går nærmere inn på det, skal vi imidlertid se nærmere på det politiske grunnlaget for dette nye partiet slik det avtegnet seg gjennom enkelte utsagn fra Quisling i tiden rett forut. Det dreier seg om hans siste taler i stortinget og to store programartikler rett etter regjeringens avgang.

Et egnet utgangspunkt kan være enda et tidligere utsagn, anklageskriftet mot Hundseid av 20. (26.) november 1932.

Verdt å merke seg i vår sammenheng er da for det første at han i dette skriftet sterkere enn før begrunnet nødvendigheten av kamp mot den eksisterende arbeiderbevegelsen med den økonomiske krisen. Bl.a. het det at «den revolusjonære bevegelse – ikke minst ved sin utnyttelse av arbeidernes faglige landsorganisasjon – er en hovedhindring for vår økonomiske og politiske gjenreisning» og at den også ville gjøre det vanskelig «å dra fordelene av oppgangen når den engang kommer».⁷¹

Krisebakgrunnen kom også til syne i Quislings presentasjon av sine egne politiske målsettinger: «1. en rasjonell og målbevisst pengepolitikk, 2. å bringe orden i finansene og i kommunalforvaltningen, 3. sikre næringslivet indre fred og konkurransemuligheter, 4. *lette krisen* for bønder og fiskere, 5. *skaffe de arbeidsløse arbeid.*»⁷²

De tre første punktene her var i samsvar med tradisjonell borgerlig politikk. De siste to signaliserte derimot et begynnende oppbrudd. I dem lå antydning av vilje til at *staten* aktivt skulle gjøre noe med krisen generelt og arbeidsløsheten spesielt. Dette var i strid med den alment borgerlig aksepterte *liberalistiske* økonomiske politikk, men samtidig helt i tråd med internasjonal fascisme.

Denne anti-liberalistiske tråden tok Quisling opp igjen i sine to siste stortingsinnlegg før regjeringens avgang. I trontaledebatten i januar 1933 angrep han bl.a. Venstre, som han mente bestod av to deler. Den ene var «våre naturlige forbundsfeller, restene av det gamle, nasjonale venstre, bondevenstre». Den andre delen var «den europeiske liberalisme i degenerert form».⁷³

I forlengelsen av dette snakket Quisling om «liberalismens svikende evne til å møte tidens krav» og sa at «dens tid er forbi». Han koblet dette til den pågående økonomiske krisen. Den hadde vist at «de gamle veier» ikke lenger lot seg gå og ført til krav om «nye tan-

ker og nye former». Den største oppgaven i norsk politikk nå var derfor «å angi de linjer som denne nye fremtidsutvikling skal bygge på». Det gjaldt å «befeste grunnlaget for vårt samfund og sikre den fremtidige utvikling». I den forbindelse var hovedspørsmålene «arbeidsløshetens bekjempelse og gjeldskrisen, landbrukskrisen». ⁷⁴

Nå anviste ikke Quisling enda noen midler til å løse problemene, utover den gamle oppskriften sin: kamp mot den eksisterende arbeiderbevegelsen og dens politikk. Denne gang formulerte han det dit hen at bare staten oppfylte sin primære oppgave å opprettholde «vårt rettssamfund», så ville kanskje «en hel del av de andre ting (komme) av sig selv». Og han fortsatte: «Der er således her og med rette allerede gjentagne ganger pekt på at arbeidsledighetsproblemet står i meget nær forbindelse med at der skapes rettssikkerhet og indre ro.» ⁷⁵ Fortsatt satset Quisling primært på kampen mot «de revolusjonære», men nytt var at han så sterkt underbygget dette med hensynet til arbeidsløshetsproblemet, og omvendt at han viet arbeidsløshetsproblemet så stor oppmerksomhet. Det er verdt å merke seg utfallene mot «liberalismen» og den åpning som lå i det mot en politikk for å mobilisere staten på en ny måte i økonomien.

Sin siste stortingstale holdt Quisling under finansdebatten i februar 1933, bare tre uker etter at Hitler ble innsatt som rikskansler i Tyskland og da det alt var klart at regjeringen stod for fall. Han startet med å si at han var glad for å skulle gå av «fordi det skaper klare linjer og fører oss nærmere det mål som vi kjemper for». Han spådde også at nedvoteringen av regjeringen ville føre til så sterk reaksjon i folket at han eller hans tilhengere snart ville være tilbake.

Videre trakk han opp linjene for sin egen politikk. Han la fram de samme fem punktene som i anklageskriftet mot Hundseid. Det som trengtes for å virkeliggjøre dem var at det endelig en gang måtte «bli slutt på det politiske vrøvl her i landet, at man slutter sig sammen av forskjellige politiske partier, de byggende menn, og at de danner en nasjonal riksregjering *ubundet* av partipolitikk og at den får *fullmakt* til å treffe alle nødvendige forholdsregler for nødvendig økonomisk og politisk gjenreisning». ⁷⁶

Quislings parlamentariske svanesang var altså en hyllest til den gamle drøm om en handlekraftig regjering ubundet av parlamentarisk kontroll.

Dette var også hovedperspektivet i de to programartiklene han la

fram rett etter regjeringsskiftet, der han dessuten vagt skisserte sine vyer for å omkalfatre det partipolitiske landsskapet: sammensmeltning av alle «nasjonale» elementer i et søsterparti til Bondepartiet i byene, dvs. et parti som stilte kandidater ved høstens valg i de kretsene der Bondepartiet hittil ikke hadde deltatt i valg.

Dermed hadde Quisling sluttet seg til Nationens posisjon fra desember 1932. Stort andre muligheter med hensyn til Bondepartiet fantes da heller ikke, i og med regjeringens avgang. Såvel mulighetene til å konsolidere Bondepartiet på Quislings politiske linje i Kullmannsaken som, alternativet, til å marsjere ut av partiet i en samlet flokk av Quisling-tilhengere, var nå ute av saga. Gjenstod kun tvillingprosjektet, og her øynet Quisling fortsatt muligheter. Det framgår tydelig av det vi har kalt programartiklene hans.

Den første artikkelen ble lagt fram i Nationen 27. februar 1933.⁷⁷ Her understreket Quisling for det første sin forankring i bondebevegelsen og dens verdier. Hans mål var å «bygge ut *et nytt* samfund i pakt med de tradisjoner som bonden har bevart, men tilpasset efter det moderne livs krav». Veien gikk gjennom «en social og økonomisk solidarisering av samfundet», og Quisling håpet at Bondepartiet nå ville ta denne oppgaven opp for alvor.

Videre tok han bl.a. til orde for en nasjonal blokkdannelse «med Bondepartiet som stamme (. . .) for aa opnaa den forløsning der som en nødvendig betingelse maa gaa forut for den økonomiske og sociale gjenreisning». Han begrunnet dette med at Bondepartiet slik det var hadde et for sterkt preg av å være et klasseparti. Og så lenge det var det, trengte det for å gjennomføre «den nasjonale politikk, supplerings fra alle elementer i vårt samfund som har nasjonal innstilling, det være sig elementer innenfor høre, frisinne folkeparti, venstre, eller *arbeiderne*» (understreket av jb). Dessuten kunne det bli snakk om «elementer» innenfor enkelte organisasjoner, tydeligvis nevnt med sikte på Fedrelandslaget. (Dagen etter stod den tyske riksdagsbygning i flammer – og Tidens Tegn begynte å offentliggjøre Quislings innstilling i Kullmannsaken.)

Den andre Quisling-artikkelen ble offentliggjort i Tidens Tegn 2. mars 1933. Her tok han utgangspunkt i at det var to grunner til at Norge hadde blitt så hardt rammet av den økonomiske krisen. Den ene var «dårlig styre og stell i stat og kommune». Den andre var de revolusjonære krefters samfunnsnedbrytende virksomhet. Bote-

middelet var det velkjente å skyve partipolitikken til side og gjennomføre et program som han i stikkords form karakteriserte med ordene «fred, orden og rettferd».

Programmet ble utdypet i ti punkter. Det første dreide seg også om en gammel kjenning, om å håndheve «statens autoritet» og «rettssikkerhet». Her nevnte han spesielt at man måtte vedta en boikottlov og ellers bekjempe «de revolusjonære». I det andre punktet krevde Quisling lovgivning om «samfundets solidarisering». Man måtte «innlede en ny økonomisk politikk til avløsning av det gamle «la det skure»-system og den forfeilede stats- og kommunesocialisme som begge er dømte». (De andre punktene dreide seg om mer tradisjonelle borgerlig-parti-programposter med tildels noe spesielle løsninger, som det vil føre for langt å gå inn på her.)

Videre tok Quisling spesielt opp *arbeidsløshetsspørsmålet*, som han bestemte som «vår tids centrale problem». Årsaken til det fant han dels i internasjonale forhold som den økende proteksjonisme og krigsgjeldproblemen, dels i «den tekniske utvikling, rasjonaliseringen» og dels i «arbeidsmonopolets (dvs. fagbevegelsen, jb) steilhet når det gjelder regulering av lønnsnivået etter de varierende pengeverdier».

For å «avhjelpe arbeidsløsheten» måtte det gjøres «en virkelig alvorlig innsats (. . .) på alle disse punkter». Men heller ikke det var tilstrekkelig ifølge Quisling. Imidlertid var «de menneskelige behov» ubegrensede, slik han så det, og her øynet han en mulighet. Det gjaldt å finne fram til «en ordning hvor dette forhold kan nyttiggjøres ved at *nye arbeidsområder skapes*». Det var desto nødvendigere fordi den tekniske utvikling stadig ville medføre nye «overskudd på arbeidskraft». Arbeidsløsheten burde således «innlede en overgang til nye muligheter». Og det måtte være «*det offentliges*» oppgave å bidra til å tilrettelegge forholdene for utnyttelse av disse mulighetene».

Om Quisling hadde suget dette av eget bryst er umulig å si. Med en slik vurdering av hva som måtte gjøres ut fra den økonomiske krisen og om statens funksjon her var han imidlertid på linje med sterke strømninger i tiden. Samme slags tanker ble båret fram av så forskjellige grupper som sosialister i mange land, tyske nazister og italienske fascister og av enkelte framtrepende økonomer med den engelske liberaleren J. M. Keynes i spissen. Hvem Quisling her i til-

felle var påvirket av skal være usagt. Ut fra hans holdning til sosialister, var det neppe dem han bevisst tok etter. Det er nærere å gjette på at han hadde blikket vendt mot Tyskland. Men dessuten kan det være verdt å nevne at nettopp Keynes' tanker om krisen nylig hadde blitt presentert i en kjempeartikkel – hele førstesiden og mere til – i Tidens Tegn, Quislings «hovedorgan». ⁷⁸

Uansett påvirkning står det fast at Quisling nå definerte *arbeidsløsheten* som et hovedproblem og ikke lenger ville bøte på den bare ved å bekjempe arbeiderbevegelsen, men også gjennom direkte statlig engasjement for å skape arbeidsplasser.

Nasjonal samling

Dermed er vi så å si ved veis ende. Som Hitler kom også Quisling til å satse på arbeidsløshetsproblemet og på oppslutning fra de arbeidsløse. Symptomatisk nok kom da også opprettelsen av NS to og en halv måned senere til å skje på initiativ nettopp fra en som hadde engasjert seg spesielt i arbeidsløshetsspørsmålet, mer om det om et øyeblikk.

Først må vi kort slå fast at veien fram til partistiftelse langt fra var strak. Det vil her føre for langt å følge den særlig nøye, men hovedsaken er at den både langt og lenger enn langt sirklet om Bondepartiet. ⁷⁹

Den startet med at Quisling sin vane tro sendte et meget omfangsrikt brev til Bondepartiet 24. mars 1933. Her gjentok han de gamle anklagene mot Hundseid og krevde ham fjernet fra partiledelsen samt partiet konsolidert på hans, Quislings, politiske linje.

Neste side:

Arbeidsløses Kafe i Oslo

Arbeidsløses Kafe ble drevet i åra 1929 – 1939 av Oslo og Akershus faglige samorganisasjon. Maten var gratis, men de arbeidsløse måtte vise fram stemplet kort fra arbeidskontoret som bevis på at de var uten arbeid. I året 1932/33, tida med den største ledigheten blant fagorganiserte arbeidere, ble det delt ut 155 400 porsjoner.

Det fantes også kommunale «suppekjøkkener» i en rekke byer og kommuner og spesielle steder til bespisning av arbeidsløse ungarer.

(Foto: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek Oslo)

Noen kompromissløsning var ikke lenger mulig. Utgangspunktet for dette initiativet var muligens at Hundseid nettopp var gjenvalgt som parlamentarisk leder i Bondepartiet.

Quislings brev utløste hektisk aktivitet i Bondepartiet. Forhandlinger med Quisling kom i stand og de varte ved helt til begynnelsen av mai. De dreide seg hovedsakelig om å få til et søsterparti for Bondepartiet i byene og under Quislings ledelse. Forhandlingene strandet til slutt på at Quisling ikke ville fire på kravet sitt om å få fjernet Hundseid.⁸⁰

Parallellt med forhandlingene drøftet kretsen om Quisling forbedelsene til partiet, men først etter at forhandlingene tok slutt, kom de arrangementene i stand som regnes for NS' stiftelsesmøter.

De fant sted i første halvdel av mai og lanseringen ble knyttet til 17. mai i god nasjonal ånd. Initiativet ble tatt av en outsider nærmest i Quisling-kretsen, Walter Fyrst, men i vår sammenheng er det som nevnt symptomatisk at nettopp han ble mannen. Det har sammenheng med Fyrsts sterke engasjement i arbeidsløshetsspørsmålet. Bl.a. hadde han innen Fedrelandslaget stått i opposisjon til ledelsen for at den ikke var tilstrekkelig opptatt av «arbeidsspørsmålet» generelt og arbeidsløshetsproblemet spesielt. Han hadde sogar meldt seg ut av laget med samme slags begrunnelse.⁸¹

Fyrsts eget engasjement i arbeidsløshetsspørsmålet framgår av at han hadde funnet på og fått i stand den såkalte Arbeids-Fylkingen, en organisasjon for en særlig form for nødsarbeid, «arbeidstjeneste», for ungdom. Den ble opprettet høsten 1932 og startet med en større innsamlingskampanje for å skaffe penger til tiltaket. Fyrst oppnådde bl.a. støtte fra regjeringen, der Quisling på sin side hadde gått inn for saken. Kampanjen hadde blitt lansert rett før regjeringens avgang, i februar 1933. Det hadde skjedd i form av et møte i Universitetets Aula, der for øvrig også kronprinsparet gjennom sitt nærvær støttet tiltaket.

Kampanjen hadde vakt stor oppmerksomhet. Den ble angrepet på det sterkeste fra arbeiderbevegelsen som et fascistiltak, men ble også tiljublet i vide kretser.

Det at nettopp en mann som hadde engasjert seg på denne måten nå satset på Quislings partiprojekt, viser at arbeidsløshetsspørsmålet var tenkt som en prioritert oppgave for det nye partiet og at ikke minst de arbeidsløse var en viktig målgruppe for partiet.

Denne orienteringen hos det nye partiet kom også fram da prosjektet ble lansert for offentligheten. Det skjedde i form av en artikkel av Quisling i Tidens Tegn 16. mai 1933: «Opfordring til Nasjonal Samling». Oppropet var stort sett en oppsummering av de synspunktene vi alt har sett hos Quisling, så vi skal her bare se på enkelte punkter i det.⁸²

Partiet ble begrunnet med de borgerlige partienes manglende evne og vilje til å gjøre noe effektivt med krisen. På sin side var NS' målsetting å «tvinge gjennom en konstruktiv krisepolitikk».⁸³

Verdt å merke seg er forresten partiets taktiske perspektiver. Det het i «opfordringen» at «Høire med frisinne folkeparti og bondepartiet tilsammen (. . .) ikke kunne opnå noget absolutt flertall ved høstens valg». For NS gjaldt det derfor å «vinne tilhengere for en bestemt samfundsbevarende politikk fra de mange partiløse (1/4 av velgerne stemte ikke ved siste valg) og fra partiene til venstre». Poenget var at «tungen på Stortingets vektskål» ble dannet av en gruppe med «rene sterke linjer og bevisste byggende mål». Siden stillingen i Stortinget nå var «ca. 70 borgerlige mot 80 av venstre og arbeiderpartiet», måtte alt settes inn på «å erobre de få plasser som er nødvendig for å opnå et sikkert samfundsbevarende flertall».⁸⁴

Poenget her er målsettingen å vinne stemmer blant hjemmesitterne («partiløse») og fra «partiene til venstre». Det siste betydde fra Venstre og fra arbeiderpartiene. Tanken om å erobre nettopp arbeiderbevegelsens tradisjonelle tilhengere for en såkalt nasjonal politikk har vi jo sett gå igjen hos Quisling. Her kom den altså i forbindelse med det nye partiet.

Tanken ble videre fulgt opp på vanlig måte med en formulering om at det gjaldt å skape «en kampdyktig politisk organisasjon med positive ideer, som i slagkraft kan *måle sig med marxismen*». Utgangspunkt for dette var «folkets trang til fremskritt og til politisk og social nyorientering». Til nå hadde denne trangen blitt «monopoliser(t)» av «revolusjonspartiene», mens de borgerlige partiene ikke engang antydningvis hadde forsøkt å «se problemene i sammenheng og overensstemmende med tidens og *nødens krav*».⁸⁵

Her ser vi igjen Quislings *nye* begrunnelse for sine politiske retningslinjer: krisen eller nærmere bestemt *nøden* den hadde skapt. Hvem de nødstedte var, gikk fram i det følgende. «Ved siden av

bonden som drives fra gård og grunn står tusener av *arbeidsløshet*.» Arbeidsløshetsorienteringen kom også med i den fempunkts-oppsummeringen Quislings «opfordring» munnet ut i:

«1. Et nasjonalt riksstyre. Statspolitisk fornyelse. Slutt på fagforeningstyranniet og allslags omveltningsskommunisme i Norge. 2. Orden i pengestellet og de offentlige finanser. Avvikling av gjeldskrisen. 3. Planlegging og samarbeid i næringslivet. Høining av den nasjonale produksjon og bedring av massenes kår. Arbeid for alle. 4. Organisasjonen av det solidariske samfund. Klassekampens ophør (social ening). 5. En bestemt og nasjonal vilje i vår handelspolitikk og vår utenrikspolitikk og et effektivt forsvar, Nordisk Forbund.»⁸⁶

Viktigst i vår sammenheng er her pkt. 3 med «bedring av massenes kår» og «arbeid for alle». I dette lå for det første en klar appell nettopp til arbeiderklassen. For det andre skal vi merke oss det bruddet dette innebar med tradisjonell borgerlig-liberalistisk politikk. At et politisk parti og forutsetningsvis dermed staten skulle ha slike oppgaver var stikk i strid med hevdvundne borgerlige oppfatninger. På den annen side var Quisling her helt i samsvar med fascistiske bevegelser ellers. Samme brudd med liberalismen og samsvar med fascismen går også igjen i formuleringene om «planlegging og samarbeid i næringslivet» og om «klassekampens ophør» og «det solidariske samfund».

Dette bruddet med liberalismen var også i noen grad et brudd med Quislings egne tidligere synspunkter. Vi skal til slutt se litt på utviklingen i Quislings tenkning fram til partidannelsen.

Konklusjon

For å gripe denne utviklingen skal vi sammenligne Quislings 1933-artikler med «Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død» og det påfølgende svaret til Fedrelandslagetets formann tre år tidligere.

Kontinuiteten viste seg i elementer som raseopptatthet, anti-parlamentarisk og anti-parti-orientering samt i krav om å endre det politiske systemet i korporativ retning. I behold var også den sterke anti-marxismen, men den hadde nå fått en noe annen form. I 1930

hadde Quisling kommet med en nærmest generell fordømmelse av «klassekampen» og de «revolusjonære partier». I 1933 var han langt mer konkret og mer rettet mot fagorganisasjonen enn mot *Arbeiderpartiet*.

Enda mer endret var oppfatningen hans av statens oppgaver. Dengang burde den innskrenke sine virkeområder, særlig hva økonomien angikk. Nå skulle den i stedet forestå tiltak som kunne stimulere økonomien direkte og ha ansvaret for å skape flere arbeidsplasser. Dette hadde sin naturlige forklaring i at den økonomiske krisen jo først hadde meldt seg etter at Quisling skrev sine første artikler, men det er ikke desto mindre verdt å merke seg at han hadde trukket disse konklusjonene av krisen. Og nettopp her lå da også bruddet hans med liberalismen, og der han skilte seg fra borgerlige politikere flest.⁸⁷

I forbindelse med krisen er det i vår sammenheng også grunn til å merke seg at Quisling i 1933 åpenbart hadde i behold den sterke arbeiderklasseorienteringen fra de første artiklene, men at argumentasjonen hans i den forbindelse hadde blitt en annen.

I 1930 hadde han som grunnlag for å vinne arbeiderklassen dels vist til det han så som klassens latente nasjonalisme. Dels hadde han snakket alment om å vinne dem «fordi man vil dere vel» og bl.a. konkretisert til muligheten for økte reallønninger og personlige opprykk i bedriftene på grunnlag av andre organisasjonsformer/økt samarbeid. I 1933 skulle arbeiderne vinnes gjennom kamp mot krisen og arbeidsløsheten.

Denne siden ved Quisling – arbeiderklasseorienteringen og bruddet hans med liberalistisk, dvs. tradisjonell borgerlig, økonomisk teori og politikk og i stedet satsing på en ny form for aktiv stat – har ikke tidligere blitt tematisert i litteraturen. I stedet har man understreket de mer bisarre, merkverdige eller fremmedartede sidene ved Quislings politiske tenkning.⁸⁸

Det er øyensynlig dette forholdet som ligger til grunn for den påstanden vi stilte et spørsmålstejn ved i innledningen. Den gikk, som vi husker, ut på at NS ulikt andre fascistiske bevegelser ikke prøvde å utnytte arbeiderklassepotensialet eller aktivt søke å trekke til seg folk fra denne delen av befolkningen.

Som vi har sett, er dette imidlertid ikke korrekt. Iallfall i utgangspunktet var partiførerens – og trolig partiets, ut fra det førerprin-

sippet partiet bygde på – ambisjon nettopp å vinne arbeiderklassen. I forlengelsen av dette kan det også være grunn til å stanse ved Ugelvik Larsens utdypning av påstanden om NS' manglende arbeiderklasseorientering. Han sier videre at ideologiske utsagn både før og etter dannelsen av NS viser at partiets platform var autoritære, korporative og nasjonalistiske stemninger. Det henvendte seg til grupper som hadde de samme idealene og særlig til bønder og andre «ansvarlige folk» som politimenn, offiserer, leger såvel som representanter for norsk kultur- og samfunnsliv: lærere, håndverkere, industriledere og offentlige funksjonærer. Til dette må det altså tilføyes at partiets platform i tillegg var en aktiv krisepolitikk og at appellen også og ikke minst var rettet mot arbeiderklassen.⁸⁹

Til slutt her heter det hos Ugelvik Larsen: «Fiercely anti-communist and also clearly anti-labor, the NS would never have become a broad social movement comprising all sections of the Norwegian society, as the party purported to be.» (Voldsomt anti-kommunistisk og også mot arbeiderne ville NS aldri ha blitt en bred sosial bevegelse som innbefattet alle sektorer i det norske samfunn, slik partiet hadde til hensikt.)

Det er utvilsomt korrekt at NS var «fiercely anti-communist». Som vi har sett stod partiet, dvs. føreren før partistiftelsen, også i en aktiv kampstilling mot den etablerte arbeiderbevegelsen. Spørsmålet gjenstår imidlertid etter min mening om partiet i utgangspunktet var så aldeles uten sjanser til å vinne iallfall en del av arbeiderklassen og dermed innbefatte også denne befolkningssektoren.

En ting er den potensielle arbeiderappellen, dvs. til de arbeidsløse først og fremst, i selve anti-arbeiderbevegelsespropagandaen, med «fagforeningstyranni» og «fagorganisasjonenes arbeidsmonopol» som stikkord. Enda viktigere er selve arbeidsløshetsspørsmålet. «Arbeid for alle» var det opplagt «riktige» politiske budskap i 1933 – og det var jo bl.a. nettopp denne parolen NS kjørte fram.

Nå vet vi jo at partiet ikke lyktes, så er det da noen vits i å mase mer med dette? Jeg vil mene ja – og skal begrunne det gjennom å stille spørsmålet *hvorfor* NS ikke lyktes.

En del av forklaringen er trolig at partiet så å si snublet i starten. Da tvillingprosjektet i forhold til Bondepartiet, løp ut i sanden, var det ikke bare støtten fra denne organisasjonen som kom til å utebli. Også Frisinnede/Tidens Tegn-kretsen ga dermed opp Quisling-al-

ternativet. Og i den grad avskallinger fra Høire og Venstre hadde vært en mulighet, ble også de nå mindre aktuelle, for ikke å snakke om den oppslutning en slik bredere allianse kunne ha påregnet fra (deler av) Fedrelandslaget. Med Quislings steilhet i Hundseid-spørsmålet overfor Bondepartiet, ble det organisatoriske grunnlaget for hans eget parti for snevert. Slik er iallfall en mulig fortolkning av utviklingen.

Til dette kom muligens begivenhetene i Tyskland. I den grad NS ble identifisert med Hitlers nazi-parti, slik bl.a. Arbeiderpartiet understreket i sin valgagitasjon, kan meldingene sørfra ha bidratt til å skremme potensielle NS-velgere.⁹⁰ (I så måte var situasjonen annerledes for de kriserammede i Norge – og andre land – sammenliknet med den tilsvarende gruppe, som hadde stemt på Hitler, hadde stått i før maktvertakelsen og hans første kanslertid gjorde det klarere hva slags politikk nazi-bevegelsen representerte.)

Sist, men ikke minst har vi så det forhold at NS jo ikke ble alene med det opplagt riktige budskapet «arbeid for alle». Nettopp dette var det budskapet også Arbeiderpartiet gikk til valg på. I motsetning til det tyske sosialdemokratiet slo det norske partiet inn på en helt ny og direkte kriserelatert politikk. Og på en langt mer overbevisende måte enn NS anviste Arbeiderpartiet de *midlene* som skulle til for å realisere målet flere arbeidsplasser. Quislings propaganda viste seg langt fra effektiv i forhold til Arbeiderpartiets lansering av sitt nye program og parolen «hele folket i arbeid».

Hvordan ville det ha gått, hva ville valgresultatet ha blitt, dersom Arbeiderpartiet hadde forholdt seg på samme måte som det tyske sosialdemokratiet, og *ikke* hadde lagt om sin politiske kurs så drastisk som det gjorde? Kunne NS da ha lyktes i å vinne mange nok stemmer til å bli representert på stortinget?

En slik kontrafaktisk hypotese må knytte an til en vurdering av selve valgresultatet. En analyse⁹¹ av det viser for det første at NS' faktiske oppslutning, dvs. der partiet stilte lister, gjennomsnittlig var 3,5% og altså godt over de 2,2% på landsbasis som gjerne blir sett brukt som uttrykk for partiets styrke (eller svakhet). Videre skal vi merke oss at de 27 000 – 28 000 stemmene NS fikk jo var langt mer enn de andre minipartiene, som *ble* representert i stortinget. En matematisk rettferdig valgordning ville gitt NS hele tre mandater. Endelig skal vi notere oss at NS later til å ha fått en forholdsvis

større andel av de nye stemmene. Dvs. at de fikk en forholdsvis stor tilslutning fra ungdommen, som samtidig var en av de største arbeidsløshetsgruppene.

I forhold til den korte forberedelsestiden før valget kan man si at oppslutningen om NS var overraskende stor. I neste omgang antyder en slik fortolkning noe om partiets potensiale her.

Potensialet blir videre understreket av det vi ellers vet om at krisen og arbeidsløsheten var det helt dominerende tema i valgkampen. Sagt på annen måte var det spørsmålet om krisen og krisepolitikken som satte velgermassen i bevegelse. Valgets tapere, de partiene som ble forlatt, var først og fremst de som stod for den minst intervensjonistiske eller mest passive politikken i forhold til krisen, særlig Høire, men også Venstre. Valgets seierherre var som vi vet Arbeiderpartiet, dvs. det partiet som stod for den mest aktive krisepolitikken.

Dersom Arbeiderpartiet ikke hadde satset så sterkt på denne linjen, og ikke hadde lagt om hele sin politiske kurs etter den, er det ikke urimelig å tro at iallfall en del av partiets 125 000 nye velgere kunne ha sett seg om en gang til og kanskje havnet hos NS – også det på krisepolitiske premisser.

Hvorfor Arbeiderpartiet foretok denne drastiske kursendringen? Det er hele historien om igjen på en annen måte. Skulle drømmen deres om sosialisme overhodet ha noen fremtid, måtte fascismen trenge tilbake. For Arbeiderpartiet var kampen mot arbeidsløsheten kamp mot fascisme.

Noter

- 1 Tallene er hentet fra F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, London 1976, s. 143 og 147, og fra Hans Fredrik Dahl, *Hva er fascisme?*, Oslo 1972, s. 61
- 2 Carsten, op.cit., s. 139
- 3 Min oversettelse av formuleringen at Norge hadde «a history and a social structure which might lead to the development of a minority fascist party of some size». Alan S. Milward, *The Fascist Economy in Norway*, Oxford 1972, s. 9
- 4 Av den svenske historikeren Göran B. Nilsson
- 5 Karstein Kristensen, *Stortingsvalget 1933*, utrykt manuskript til en hovedoppgave i historie, 1979, s. 74
- 6 Jeg har tidligere lagt fram denne problemstillingen i «Krisen og arbeiderbevegelsen» i *Kriser og krisepolitikk i Norden under mellankrigstiden* (Møtesrapport til det nordiska historikermøtet i Uppsala 1974), Uppsala 1974
- 7 Denne siden ved NS har tidligere ikke blitt viet oppmerksomhet.
- 7a Stein Ugelvik Larsen, «The Social Foundations of Norwegian Fascism 1933 – 1945,» i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvat, Jan Petter Myklebust, (ed.) *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism*, Oslo – Bergen – Tromsø 1980, s. 606 f., jfr. ibid.: «Fiercely anti-communist and also clearly antilabor, the NS would never have become a broad social movement comprising all sections of the Norwegian society, as the party purported to be.»
- 8 Hans-Dietrich Looock, *Quisling, Rosenberg og Terboven*, Stuttgart 1970, s. 52 f. (Boka foreligger også i en forkortet norsk utgave: *Quisling, Rosenberg og Terboven*, Oslo 1972).
- 9 Rolf Danielsen, «Samlingspartiet og unionen», i *Historisk Tidsskrift* 1962, og *Det Norske Storting gjennom 150 år*, bd. 2, Oslo 1962, s. 370 ff.
- 10 Jfr. Nansen selv i 1929: «... etter min overbevisning er det partipolitikken som er blitt en fare for Norge i dette øieblikk, den har ikke fulgt med tiden og har ikke livets rett.» Sitert etter Andreas Norland, *Hårde tider. Fedrelandslaget i norsk politikk*, Oslo 1973, s. 113, se også s. 72
- 11 Sitert etter Hans Fredrik Dahl, «Quislings statskupp 9. april i forfatningshistorisk perspektiv», i *Historisk Tidsskrift* 1976, s. 272
- 12 Norland, op.cit., s. 32
- 13 Dahl, op.cit. (1976), s. 280; jfr. Norland, op.cit., s. 156
- 14 *Tidens Tegn*, 24.5. 1930, se også delvis referat hos Norland, op.cit., s. 156
- 14a I den forbindelse er det grunn til å minne om et forsøk på å iverksette en slik organisasjonsform også i Norge. Det skjedde i sammenheng med Randsfjordskonflikten, og betegnelsen på disse organisasjonene var nettopp «nasjonale foreninger». Initiativet til dem utgikk fra kretser som stod Quisling nær. Se Trond Amsrud, «Skogsdriftsforeninger – et korporativt organiseringsforsøk i mellomkrigstida», i *TFAH*, 1, 1980, jfr. hans hovedoppgave *Skogsdriftsforeninger og Nasjonal Samling. Skogeiernes politikk under Randsfjordskonflikten 1930 – 1936*, utrykt hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1978
- 15 *Tidens Tegn*, 4.6. 1930, for enkelte andre sider av debatten se Norland, op.cit., s. 157 f. og Looock, op.cit., s. 52 f.
- 16 Norland, op.cit., s. 27, 29, 42
- 17 Ibid., s. 46
- 17a I den forbindelse kan det dessuten være grunn til å minne om at det tyske partiet (NSDAP) jo helt fram til utrenskningene i 1934 («de lange knivers natt») hadde en

- arbeiderklasseforankret venstrefløy med bl.a. et sterkt anti-kapitalistisk preg. Beste inntak til denne problematikken i norsk språkdrakt gir Øystein Hovdkinn, «Goebels, Hitler og det nasjonalsosialistiske venstre fram til ca. 1930», i *Historisk Tidsskrift* (1976), nr. 3
- 18 Norland, op.cit., s. 175
  - 19 Dahl, op.cit. (1976), s. 280, jfr. Loock, op.cit., s. 54 ff. og Sverre Hartmann, *Fører uten folk*, Oslo 1959, s. 105. Jeg bygger i det følgende på framstillingene til Hartmann og Loock.
  - 20 Hartmann, op.cit., s. 110
  - 21 Ibid., s. 107
  - 22 Første del av «retningslinjene» er trykt i Hans Olaf Brevig, *NS – fra parti til sekt*, Oslo 1970, s. 121 ff. For øvrig er de delvis referert hos Brevig, s. 15; Loock, op.cit., s. 60 ff. og Hartmann, op.cit., s. 114. Min framstilling bygger på disse gjengivelsene.
  - 23 Brevig, op.cit., s. 121
  - 24 Ibid., s. 122, understreket av jb.
  - 25 Ibid., s. 123
  - 26 Hartmann, op.cit., s. 113
  - 27 Spekulasjonen kan knyttes an til et synspunkt hos Norland, op.cit., s. 175: «Blant virkningene av denne storkonflikten var at Vidkun Quisling fikk en politisk platform.»
  - 28 Hva planen egentlig var, er ikke kjent, men Loock (op.cit., s. 64) ser som en mulighet at de gikk ut på å kuppe Fedrelandslaget eller iallfall overta en så stor del som mulig av dets opp mot 100 000 medlemmer.
  - 29 Loocks analyse av to av Quislings nærmeste medarbeidere kan gi inntak til enkelte sider ved denne grobunnen: «Til tross for all økonomisk styrke var Hildisch og Prytz likevel brente barn. Og hvilken bransje så seg ikke truet? Det skyldtes ikke så mye den marxistiske revolusjonsfaren, men først og fremst konkurransen og krisene i det kapitalistiske systemet. Søken etter beskyttende organer såvel mot marxistenes revolusjonsfare som mot det «vestlige» økonomiske systems usikkerhetsfaktorer, var ikke bare en sak for «småborgerne» som var redde for å bli utarmet. Ordet «utarmet» er relativt. Forretningsmennene, skapere av og representanter for det industrielle samfunnet som for den økonomiske og politiske liberalismen, begynte å mistro det de selv hadde skapt. De søkte etter veier til å ødelegge denne skapelsen og opprette et nytt system som kunne love sikkerhet og stabilitet. De kunne derfor også ha en viss forståelse for den revolusjonære gjæringen i den arbeiderklassen de selv hadde skapt; de kunne – som f.eks. Prytz – beundre enkelte elementer av den russiske revolusjonen hvis ytelsesevner man ikke kunne overse; de kunne mer eller mindre bevisst ha blitt revet med av en 'ny tids' mangfoldig lysende ideer og søkte – med hjelp av en annen revolusjon – etter en middelvei, den 'sanne' vei som ledet ut av uføret. Spørsmålet var bare om det fantes en slik annen revolusjonær middelvei, om det liberale, parlamentariske samfunn manglet så mye stabilitet som de nye revolusjonære mente. Med andre ord: om dette samfunnets desintegrasjon var kommet så langt at det med hjelp av noen utilfredse generalstabsoffiserer kunne skapes en massebasis for Folkereisningen. Folkereisningens grunnleggere var overbevist om dette. De så muligheten for slike aksjoner ikke bare i Norge.»
  - 30 Loock, op.cit., s. 76 f.; jfr. Per Ole Johansen, «Kampen om Menstadslaget», i *TFAH*, 1, 1982, s. 147 ff.
  - 31 Loock, op.cit., 79; jfr. Norland, op.cit., s. 179
  - 32 Den mest sannsynlige forklaringen gir kanskje Walter Fyrst når han i ettertid tror «at

- det var et privat oppgjør, som mot Quislings vilje ble meldt til politiet av to misforstående, geskjeftige venner». Walter Fyrst, *Min sti*, Oslo 1981, s. 15
- 33 Sitert etter *Stortingsforhandlingene 1932 Tid S 7a*, s. 431 (Nygaardsvolds sitat)
  34. Ibid.
  - 35 Ibid., s. 432 (Nygaardsvold)
  - 36 *Stortingsforhandlingene 1932 Innst. S 6a*, nr. 184, s. 498
  - 37 *Stortingsforhandlingene 1932 Tid S 7a*, s. 548 f. (Quisling)
  - 38 Norland, op.cit., s. 184
  - 39 Jeg bygger her på Dahl, op.cit. (1976), s. 278 f.
  - 40 Ibid., s. 278
  - 41 Ibid., s. 279
  - 42 Dette ifølge Nygaardsvold i stortingsdebatten 30. juni, *Stortingsforhandlingene 1932 Tid S 7b*, s. 2609
  - 43 Sitert etter Norland, op.cit., s. 186
  - 44 Skrivet er gjengitt i *Stortingsforhandlingene 1932 Innst. S. 6a innst.nr. 184*, s. 478 – 481
  - 45 Ibid., s. 479
  - 46 Ibid., s. 480
  - 47 Ibid.
  - 48 Ibid.
  - 49 Dette ifølge Arbeiderpartimannen Anton Jenssen, *Stortingsforhandlingene 1932 Tid S 7b*, s. 2590
Det er kanskje på sin plass å påpeke at min vurdering av de borgerlige partiene er mer kritisk enn det f.eks. Looock har gitt uttrykk for, jfr. Looock, op.cit., s. 84
Dessuten kan det være grunn til å understreke at den politiske dimensjonen ved Quislings aksjon ikke tidligere har blitt tematisert i litteraturen. Begivenheten har stort sett blitt redusert til et spørsmål om Quislings manglende politiske gangsyn, samt i en viss grad til kritikk av de borgerlige partienes unnfalighet.
  - 50 En fortegnelse over materialet finnes i *Stortingsforhandlingene 1932 Innst. S 6a innst. 184 Grunnlag for å vurdere materialet* gir bl.a. vitneprov fra framstående politifolk som ble avhørt av komiteen og hvis uttalelser finnes i premissene for komiteinnstillingen. En oppsummering av fortegnelsen ga Anton Jenssen i stortingsdebatten, de *Stortingsforhandlingene 1932 Tid S 7b*, s. 2587
  - 51 Ibid., s. 2653 f.
  - 52 Dahl, op.cit. (1976), s. 277
  - 53 Dahl har påvist at planene ikke oppstod med Quislings inntreden i kretsen. Han har funnet spor av slike drøftinger allerede i september, mens Quislings introduksjon først fant sted i annen halvdel av oktober.
  - 54 Asbjørn Lindboe, *Fra de urolige tredveårene*, Oslo 1965, s. 186 ff. Framstillingen videre bygger i det alt vesentlige på ham samt på Hartmann, op.cit.
  - 55 Ibid., s. 181
  - 56 Lindboe, op.cit., s. 189 f.; Hartmann, op.cit., s. 221, 242
  - 57 Looock, op.cit., s. 95
  - 58 *Tidens Tegn*, 30.11. 1932
  - 59 Ibid., s. 2.12. 1932
  - 60 Ibid.
  - 61 Ibid. Om «arbeideraksjer» som en gammel kjepphest se Dahl, op.cit. (1976), s. 276 f., jfr. Wenche Bustøs påvisning av at Throne Holst var en av de ivrigste forkjemperne i Norge for den såkalte «mondismen» i slutten av 1920-årene. Wenche Bustø, *Fagbe-*

- vegelsen og rasjonaliseringen, utrykt hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1974
- 62 *Tidens Tegn*, 2.12. 1932
- 63 *Ibid.*, 4.12. 1932, understreket av jb.
- 64 *Ibid.*, 12.12. 1932
- 65 *Ibid.*, 13.12. 1932
- 66 *Ibid.*
- 67 *Ibid.*, 15.12. 1932
- 68 *Nationen*, 15.12. 1932
- 69 *Ibid.*, 17.12. 1932 – skrevet av adv. Chr. Blom
- 70 *Ibid.*, 21.12. 1932
- 70a Etter flere års stagnasjon steg Landsorganisasjonens medlemstall fra ca. 94 000 ved inngangen til 1929 til ca. 153 000 ved utgangen av 1932, dvs. en tilvekst på ca. 2/3 i løpet av bare fire år.
- 70b Affiniteten mellom en del grupper i Høire og Nasjonal Samling har blitt påvist av Ida Blom. Det er rimelig å regne med at denne affiniteten også kan gjøres gjeldende for tiden forut for partidannelsen. Jfr. Ida Blom, «Unge Høire – mellom konservatisme og fascisme. Forholdet mellom Nasjonal Samling og Unge Høire 1933 – 1936», i Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen (red.), *Fra ide til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Oslo – Bergen – Tromsø 1976. Det er for øvrig verdt å merke seg at disse gruppene bl.a. stilte seg skeptisk til Høire-ledelsens liberalisme og krevde inngrep i økonomien av planøkonomisk art nettopp under henvisning til arbeidsløsheten.
- 71 Sitert etter Hartmann, op.cit., s. 284
- 72 *Ibid.*, s. 286, understreket av jb
- 73 *Stortingsforhandlingene 1933 Tid S 7a*, s. 190
- 74 *Ibid.*, s. 191
- 75 *Ibid.*
- 76 *Ibid.*, s. 624, understreket av jb
- 77 Store deler av den er gjengitt hos Brevig, op.cit., s. 129 ff., dog ikke de fleste av de sitater som gjengis her.
- 78 *Tidens Tegn* 24.12. 1932
- 79 Et uttrykk for det har vi i Høidals påvisning av at partiet NS først lot seg registrere så sent som 27. juli 1933 og at Quisling i det lengste håpet på forståelse med Bondepartiet. Den følgende framstilling bygger i det vesentlige på Høidal, som i sin artikkel har integrert de relevante opplysningene i den øvrige litteratur, som han har utførlige henvisninger til. Se Oddvar Høidal, «Quisling og Bondepartiet våren 1933», i *Historisk Tidsskrift* (1978), s. 311 ff.
- 80 Mer om Bondepartiets beveggrunner her hos Bjørn Vidar Gabrielsen, *Menn og politikk. Senterpartiet 1920 – 1970*, Oslo 1970 s. 120 ff., jfr. særlig sitat av brev fra Leirfall til Mellbye. Se også Høidal, op.cit., samt Ida Blom, «Bønder og blokkforhandlinger 1933 – 1936», i *Historisk Tidsskrift* (1972), s. 391 ff. Ida Blom påviser det nære ideologiske slektskapet mellom NS og Bondepartiet som bakgrunn for forhandlinger mellom disse to, Frisinnede og Fedrelandslaget.
- 81 Jeg bygger framstillingen her vesentlig på Fyrsts egen beretning. Så langt jeg kan bedømme er den i godt samsvar med det som finnes av opplysninger i litteraturen for øvrig samt med det jeg selv har gått gjennom av kilder fra den tiden.
- For øvrig vil jeg opplyse at jeg ikke har integrert i min framstilling Dag O. Bruknaps analyse av de forskjellige ideologiske strømningene innen NS. Det kommer ho-

vedsakelig av at Bruknap behandler tiden etter partistiftelsen, men også av de innvendingene av kildekritisk natur som Fyrst selv har kommet med til enkelte deler av analysen. Se Dag O. Bruknap, «Ideene splitter partiet. Rasespørsmålets betydning i NS's utvikling», i Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen, op.cit., og Walter Fyrsts kommentar i *Historisk Tidsskrift* (1977), s. 99 f.

82 Oppropet er i det vesentlige gjengitt hos Brevig, op.cit.

83 Ibid., s. 136

84 Ibid., s. 135

85 Ibid., s. 135 f.

86 Ibid., s. 140

87 En hovedinnvending mot NS fra ledende Høire-hold var da også partiets såkalte «socialisme», jfr. f.eks. redaktør Nesse i *Aftenposten*, 29.8. 1933: «Hvad Nasjonal Samlings program angår, så er dette så socialistisk, (. . .) at det går langt over anstendighetens grenser, hvis høire noget sted i landet tenker på å redde et mandat ved denne socialismens hjelp» (siteret etter Kristensen, op.cit., s. 171 note 7).

88 Det gjelder først og fremst rasetenkningen hans og kravene om et korporativt politisk system og førerprinsippet. Kanskje har han likevel blitt gjort enda merkverdiggere enn det er dekning for. Brevig skriver som en oppsummerende analyse av Quislings politiske tankegang under hans ministertid at han lot til å stå for «en slags protest mot hele urbaniserings- og industrialiseringsprosessen». Han antyder videre at Quisling skulle ha «en fiendtlig holdning overfor hele den moderne tekniske utvikling» (Brevig, op.cit., s. 20). Ser vi nærmere på kildene, på det Quisling skrev, kan snarere den motsatte konklusjonen melde seg. I hans opptatthet av samarbeid innen bedriftene i 1930-artiklene skinte tydelig igjennom en positiv holdning til den teknisk-økonomiske utvikling. Det samme går fram av hans «programartikkel» av 2. mars 1933, der han skisserer mulighetene for å utvikle nye arbeidsplasser, økt produksjon og økt velstand, men med mindre menneskelig slit. – Endelig kan det være grunn til å trekke fram en formulering fra «Opfordring til Nasjonal Samling». Der het det bl.a. at utgangspunktet for det nye partiets program på den ene siden måtte være den «nordiske folke-ætts kulturbærende og skapende ideer». Videre stod det: «På den annen side er det hensynet til de endrede livsvilkår som er skapt ved *videnskapens utvikling og den moderne teknikkens enorme ydeevne*. På dette dobbelte grunnlag må vi stake ut de nye politiske fremgangslinjer» (Siteret etter Brevig, op.cit., s. 137, understreket av jb).

89 Et indirekte uttrykk for NS' arbeiderklasseorientering har vi f.eks. i et utsagn av presten Kjeld Stub: «For mig falt det naturlig nettopp p.g.a. min sympati for arbeiderne å slutte mig til NS, en bevegelse som både verner om fedrelandskjærligheten og vår kristne tro i sitt arbeid for å skaffe gode kår for alle» (Siteret etter Bruknap, op.cit., s. 20).

90 Dette var for øvrig også Quislings egen forklaring i 1936, jfr. Bruknap, op.cit., s. 30

91 Jeg bygger her på Kristensen, op.cit.